

Varlıq Yazıları

1

İçindəkilər

Evolution of The Azerbaijani Language and Identity,

Dr. Cevat Hey'et

Azərbaycan Türkcəsində Dəyişkən Deyimsəllik Məsələsi, İbrahim Rafrac

Türkcənin Etimoloji Sözlükləri, M. Rıza HEYƏT

Alexander Chodzko As The Forerunner Of Unveiling The Azerbaijani

Culture In The West, İhar Lalkoü

Azərbaycan Şivələrində Qədim Mənsubiyyət Və Şəxs Formaları,

M. Ə. Məmmədov

Sərf Və Nəhv Bir-Birindən Ayrı Deyil, İbrahim Rafrac

Batı Azərbaycan'da Hıristyan Bir Devletin Kurulması Planları Ve

Avrupalılarla Osmanlıların Rolü (1918), Dr. Cevat Hey'et

Azərbaycan Dilində Bə'zi Atalar Sözü Və Onların İngilizcə Qarşılığı

İbrahim Rafrac

İran'da Türk Kültürünün Durumu, Dr. Cevat Hey'et

İkinci Hissə

Baş Səhifə

Evolution of The Azerbaijani Language and Identity

Paper Presented to
 The Symposium on Azerbaijani Language and Identity
 University of Malmoe
 Malmoe, 15 April 2003
 Dr. Javad Heyet

The Turkish language of Azerbaijan or Azerbaijani language belongs to the Oghuz group, and is spoken in Iran as well as the republic of Azerbaijan, eastern Anatolia and Kerkuk region in Iraq. The formation of Azerbaijani language as a nationwide language is related to the immigration of the Turkic tribes and peoples to Azerbaijan, though not exactly synchronous with it. There is difference of opinion among the linguists as to when exactly this language developed into a folk-scale language.

Western turcologists believe that the language took the form of a nationwide language simultaneously with the immigration of the Oghuz Turks at the beginning of the 11th century from the central Asia to Azerbaijan through Iran. The literary works began to emerge from the 13th century. The scholars of North Azerbaijan and ex-Soviet authors date this evolution back to the 7-8th centuries (A. Demirchizade etc.). Even some scholars consider Azerbaijan to be the original homeland of the Turks.

According to my own research, the northern part of Azerbaijan was subjected to Turkish elements beginning the 7th century B.C., by the immigration of various Turkic tribes from the central Asia, such as Schythes, Bulqars, Huns, Sabirs, Agajaris, Pecheneks, Kengerlus, On-Oghurs, Sari-Oghurs, Khazars, and finally Qipchaqs, thus the turkicisation process was completed in the north as early as the 7th century A.D., whereas in the south, this process still waited to be intensified by the immigration of Oghuz-Qipchaq and Uyghur elements in the 11-13th centuries. In these centuries the territories of southern Azerbaijan were conquered and settled by Seljuk Turks (Oghuz), whose settlement was later intensified by the Uyghur (who accompanied Mongols), Ag-Qoyunlu, Qara-Qoyunlu, Turks arriving with

Tamerlane from Central Asia, and later by the Qizilbash (Oghuz) tribes arriving in the 16th century and joining Shah Ismail Safavi. The language of all the native inhabitants including the Tats and the immigrating Mongols was converted to the Turkish language due to their melting within these Turkish elements.

The establishment of Oghuz dialect as the dominant language of Azerbaijan was made possible only after domination of the Oghuz element in the ethnic make-up of the population of Azerbaijan, i.e. after the 11th century, though other Turkic dialects such as Qipchaq and Uyghur and even the Tat and other Azeri dialects had played a certain role in this evolution, and Arabic and Persian words entered the language due to the Islamic and the Iranian influence.

The Turkish of Azerbaijan contains a written literary language and many oral dialects. Early literary works in the Azerbaijani language include Izziddin Hasan Oghlu, Nessir Bakui and Hindu Shah Nakhchivani, who wrote his famous lexicological and grammatical work called *Sahah-al-ajem* in the 13th century. The oral tradition is older and dates back to Dede Qorqud legend. The literary style of Dede Qorqud marks the early phases of the Oghuz language, when the differentiation between the Azerbaijani and Anatolian dialects had not set in yet.

The evolution of Azerbaijani language has been divided into 3 periods by A. Demirchizadeh as follows:

1 – The formation and evolution of the Azerbaijani on the basis of a comprehensive ethnic language (*Umumxalq Dil*), 11th century up to the end of 18th century.

2 – The stabilization of the literary language as a national language, 18th century up to early 20th century.

3 – The contemporary period, early 20th century up to present.

The first period can be divided into 3 stages as follows:

1 – The beginning stage (11-15th centuries). In this period the Oghuz dialect was dominant and certain language elements from Qipchaq- Uyghur and sometimes synonyms (*qosha sözler*, paired words) are present in parallel, as for example *Yaxshi* and *Eyu*, *ben* and *men*, *qilmaq* and *etmek*, *ayitmaq* and *soylemek* and *demek*, *ol* and *shol* and *o*, *varmaq* and *getmek*, *tamu* and *cehennem*, *uçmaq* and *behisht* etc. The U phoneme was dominant in the second syllable of the words and also in the suffixes, as for example *eyu*, *altun*, *qamu* (hami), *versun* (versin). This situation had persisted until the end of the 18th century and had taken its final, present day form after the emergence of the poet Vaqif. The most notable figure belonging to this period was Nassimi (14th century).

2 – Khatai and Fuzuli stages (16-17th centuries). In this period the Turkish language was developing in parallel to the Persian language, and was the official language used in the Safavi court and the military establishments as well as the administrative circles. In this period the Turkish language influenced the Persian language strongly by providing many loan words and military terms to it, and paved the way for a unification, and the difference between the written and the oral language almost disappeared. The *qoshma* poetical form was introduced to the classical literature by the poetry of Shah Ismail Khatai.

Fuzuli was the most notable Ghazal (lyric) poet of the period, who wrote lyric

divans in Turkish, Persian and Arabic. His *Leyla and Medjnun* is considered to be the most burning and aesthetic example of mathnavi of this kind. The school of Fuzuli is continued at contemporary times. Most Azerbaijani poets wrote their divans under his literary influence.

3 – Vaqif stage (18th century). Vaqif was a realist poet who introduced many innovations in the form and content of the Azerbaijani language and literature. He chose *qoshma* as the formal basis of his poetry, and used a relatively pure linguistic style, reflecting the traditions and life styles of the Azerbaijani people.

In this period the literary language took a unique and general form, and *qoshma* was effectively introduced into the literary tradition.

The phonological and grammatical elements of the language acquired unity and were stabilized, and new words replaced the older ones, and the language acquired its present day characteristics. In the 19th century (1812) the northern part of Azerbaijan was separated from Iran and annexed to the Russian Empire, but the linguistic process continued in the northern part, and the morphology acquired its present day, uniform characteristics. In the new period the emergence of journals like *Ekinchi*, *Fiyuzat*, and *Molla Nassreddin* helped stabilize the prose. School books and grammatical books were edited in the mother language, which helped stabilize the orthography and pronunciation of the language, and the standard style replaced the former complicated scientific prose styles.

In the year 1918 the literary language was declared as the official language, and after 1920 this situation continued under the Soviet rule.

In the 19th century the *Marthia* literature (poetry dedicated to the tragedy of Imams) enjoyed extensive development in the Iranian section of Azerbaijan, but during the 20th century the written language was banned under the Pahlavi regime. This situation continued up until the onset of the Islamic Revolution in 1979, with the exception of a single year (1945-46) during which the government of the Democrat Party of Azerbaijan was in charge in Tabriz.

After 1979 with the settlement of the Islamic regime a new period began in the history of language and literature of the Iranian Azerbaijan. Many journals and publications appeared in the Turkish language alone or mixed Turkish and Persian languages. Today, there are more than 50 regular journals, although certain of the journals had a relatively short lifetime.

Varliq journal started to be published early 1979, and continued regularly up to now, both in Turkish and Persian, presenting essays on linguistics, as well as literature, history, folklore and some polemical issues. This journal has now acquired the status of a school, where the most learned Azerbaijani scholars publish their articles. The *Varliq* journal was pioneer in stabilizing the orthographic styles as well as the stabilization of the written language norms in the Iranian Azerbaijan.

Hundreds of books and journals have been published in Iran in the past 24 years, which contribute effectively to the promotion of linguistic features in the Azerbaijani language. The language of *Varliq* is based on the common Azerbaijani literary language, except that the Russian and Latin words are used with much less frequency in comparison to the literary styles of the northern part of Azerbaijan.

Azərbaycan Türkcəsində Dəyişkən Deyimsəllik Məsələsi

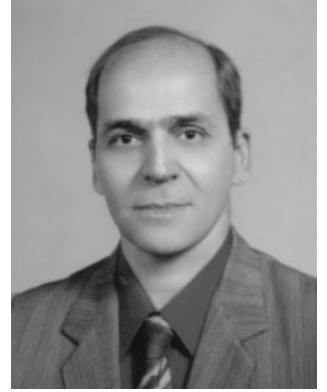
Malmoe Universitəsində Keçirilən
Azərbaycan Dili və Höviyyəti Simpozyumuna
Sunulmuş Mə'ruzə
Malmoe, 15 April 2003

Deyimlər məcazi mə'na daşıyan, sabitləşmiş
söz ya söz birləşmələrindən ibarətdir:

Qursaqsız.
Sudan quru çıxmaq.
Qazanın dibinə daş atmaq.

"Sabitləşmiş söz ya söz birləşmələri" ifadəsindən belə anlaşılır ki, deyimlərin mə'nası onların tərkib hissələrinin leksik mə'nasından elə çox asılı deyil. Ancaq bir az sonra görəcəyimiz kimi, deyimlərin ifadə etdiyi mə'na ilə onların tərkib hissələrinin mə'nası arasında dəyişkən dərəcələrdə bağlantı ola bilər, buradan isə *dəyişkən deyimsəllik* (variable idiomaticity) anlamı ortaya çıxır.

Deyimlərin başqa bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlar vahid bir məcazi mə'na ifadə edərlər, və bu baxımdan onların tərkib

E. Rafrat

hissələrinin arasında olan nəhvi əlaqə cümlə daxilində müəyyən dərəcədə gözəgörünməzdir. Ona görə, deyimlər qramatik dəyişikliklərə uğramadan cümlə daxilində tikinti materyalı şəklində işlənilər və onlara müəyyən təsrifi dəyişikliklər vermək asanlıqla mümkün olmur. Məsələn can yandırmaq deyimini canı yandırmaq ya canları yandırmaq şəklinə salmaq mümkün deyildir.

Türk dilləri və özəlliklə Azərbaycan Türkcəsi deyimlər baxımından zəngin dillər sırasına daxildir, bələ ki, hər bir deyimin bə'zi vaxtlar çeşitli variantları olur. Misal üçün Farsca yekkə xord deyiminin qarşılığı bu biçimlərdə ola bilər:

**Uyuq qaldı, mat qaldı, qutundan qurudu, tüstüsü təpəsindən çıxdı,
gözləri bərələ qaldı, gözləri böyüdü, damarları pilləndi, ürəyi
qopdu, qan beyninə yügürdü, v.s.**

Deyimlər hansı vəzifəyə xidmət göstərir?

Urəyi qopdu misalında nə "ürək" həqiqi ürəkdir, nə də "qopmaq" sözü həqiqətən "qopmaq" anlamındadır. Bu deyimin ifadə etdiyi mə'nanı adi cümlələr vasitəsi ilə ifadə etmək üçün sözügedən şəxsin psixoloji durumu və onun görkəmində baş verən dəyişikliklər haqqında uzun-uzadı danışmaq lazımdır. Beləliklə demək olar ki, **deyim qramatik yoldan daha qısa olan kəsə bir yoldur.**

Deyimlərin Quruluşca Növləri:

Deyimlər bir kəlmədən də ibarət olduğu halda, söz birləşmələri və ya cümlə biçimində də təzahür edirlər.

Aşağıdakı misallar bir kəlmədən oluşan deyimləri təmsil etməkdədir:

Mənimki səninlə tutmaz, gilə.
Yaşar qursaqsız adamdır.
Yaşar uca səslə danışırdı.
Yaşarın cavabı çox iti idi.

Söz birləşməsi ya cümlə şəklində olan deyimlərə misal olaraq aşağıdakı örnəkləri gözdən keçirmək olar:

Qara xəbər, ağ gün, dərin hekmət.
Bərk adam, dəmir iradə, boz sifət.
İtin quduran yeri.

Bel bağlamaq, könül vermək, kəlmə kəsmək.
 Dildən düşmək, göz goymaq, bara qoymaq.
 Can qoymaq, üz döndərmək, haray qoparmaq.
 Ayağı yer tutdu, qaş-qabağı yer süpürür.
 Qılıcının dalı da kəsir, qabağı da.
 Qazanın dibinə daş atdıq.
 Sudan quru çıxmaq, dərisinə saman təpmək, dadı damağında
 qaldı.
 Şərti şoxumda kəsmək.
 Əli ətəyindən uzun qayıtmaq.
 Yeddi dəyirməndə bir ovuc unum yoxdur.

Deyimlər və Atalar Sözü

Atalar sözü (Farsca *əmsal və hekəm*, İngiliscə *saying, proverb*) müəyyən bir hekməti ifadə edən cümlə ya cümləyə bənzər ibarətlərə deyilir:

At at olunca, yiyəsi mat olar.

Deyimlərdə isə hər hansı hekməti anlatmaq xüsusiyyəti yoxdur və bunlar sadəcə leksik materyal kimi söz ifadəsinə yardımçı ola bilirlər. Ancaq bə'zi misallarda bir ifadənin kəskinliklə deyimmi, yoxsa atalar sözü olduğunu kəskinliklə ayırd etmək mümkün olmur:

Yorğanına görə ayağını uzat.
Yerimədən yügürür.
Sıçan olmamış dağarcıq dibi dəlidir.
Yağmadan guruldama.

Başqa misallar:

Yaş da qurunun oduna yandı.
Toyuq, dimdiyinə görə qısqıldı.
Hər hekmətə baş uzatma.

Beləliklə bu hökmü çıxarmaq olar ki, deyimlər və atalar sözü arasında bir ortaq bölgə mövcuddur. Necə ki, deyimlər və adi ibarətlər arasında da kəskin sınır yoxdur, belə ki, **deyimlər müxtəlif dərəcədə deyim sayılırlar**. Başqa sözlə, deyimlər çox zəyif miqyasda məcazi mə'na ifadə etdiyi zaman, adi ibarətlərə yaxınlaşır, və güclü

şəkildə məcazi mə'na ifadə etdiyi zaman deyim məquləsinə yaxınlaşır. Misallara fikir verək:

Leksik mə'naya yaxın deyimlər:

Könül vermək.
Kəlmə kəsmək.
Can qoymaq.
Birinə qulaq burması vermək.

Leksik mə'nadan uzaq deyimlər:

Söz dəyirmanını üyütmək.
Əli ətəyindən uzun qayıtmaq.
Keçəni həvəngə salmaq.
Sudan quru çıxmaq.

Atalar sözü deyimlərə yanaşanda, məhdud şəkildə qramatik dəyişiklikləri qəbul edə bilir və deyimlər isə adi ifadələrə yanaşanda daha geniş miqyasda qramatik dəyişiklikləri qəbul edə bilirlər:

Hər hekmətə baş uzatma.
Adam hər hekmətə baş uzatmaz.
O hər hekmətə baş uzadır.

Atalar sözünün anladığı hekmət həm həqiqi, həm də məcazi mə'nada ola bilir. Başqa sözlə atalar sözünün quruluşunda dəyişkən dərəcədə deyimlərdən istifadə ola bilir:

Aralıq sözü ev yıxar.
İki baş bir qazanda qaynamaz.

Deyimlər və Höviyyət:

Azərbaycan dili deyimlər baxımından ən zəngin dillər sırasında yer almaqdadır, və deyimlər Azərbaycan höviyyətinin danılmaz hissəsi kimi tanınmaqdadır. İstər klassik ədəbiyyat, istərsə də çağdaş nitq mədəniyyətimiz bu deyimlərlə doludur və həmin məsələ, hətta Türk dilləri ailəsinin məhdudəsində də bizim höviyyətimizi əks etməkdə və başqa Türk xalqlarından fərqləndirməkdədir. Misal üçün öz evinin ağası olmaq bir Azərbaycan deyimini tanınır, ancaq həmin ifadə kəndi evinin əfəndisi olmaq şəklində ortaya çıxsə, kəskinliklə dəmək olar

ki, danışiq hansısa Türkiyə atmosfəində cərəyan edir.

Deyimlərin tarixi gəlişməsini araşdırmamızdan belə bir qənaətə gəlirik ki, deyimlər əski Türkcədə çox zəyif miqyasda görünür, ancaq dilimiz zaman axınında deyimlər baxımından zənginləşmiş və bugünkü dolğun vəziyyətə ulaşmışdır. Fizulinin əsərlərində bə'zi deyimlərə fikir verək:

*Könlüm açılır zülfi- pərişanını görcək,
Nıtqım tutulur qonçəyi- xəndanını görcək.
Baxdıqca sənə qan saçılır didələrimdən,
Bağrım dəlinir nəvəki- müjganını görcək.*

Fizuli həbələ Hadiqətüssüəda-da bu kimi deyimlər işlədir:

*Nalə çəkdi, ayaqdan düşdüğü zamanda, ol məzlumi ayaqdan bıraqdı,
ərsəyi- məydanə yüz tutdı, seylabi- siyasət yürütdi, Həzrəti- Fatimə
kəndusinə gəldikdə...*

Qövsü- Təbrizi-nin də qəzəlləri Azərbaycan deyimlərindən dolğundur:

*Dillər tökərəm bülbül ü pərvanaya Qövsü,
Ta bir gün ola, halımı cananə desinlər.*

*Kimsənin dəyməmişəm könlünə hərgiz ya rəb,
Niyə hər kim ki, yetər könlümü viran eylər?*

*Ney kimi kirdarımız bəndindədir göftanımız,
Qulluğa bel bağlamaqdır qövlümüz, iqramımız.*

*Səba bir söz başı bitablərdən açdı, əmma mən,
İki yüz dil töküüb bir sünbülü- pürtabə yalvardım.*

*Öz babını hər kimsə hər yerdə tapar Qövsü,
Mən hər yana kim getdim, divanəyə tuş gəldim.*

*Yar olub dövlət, əgər düşsəydi bir gün fürsətim,
Saxlanınca, canımı təslimi- yar etməzmidim?*

*Sənə nəzarə girandır, boyun bəlasın alım,
Məgər bu şivə yamandır, boyun bəlasın alım.*

Ancaq dilin bu zəngin sahəsi ciddi təhlükə qarşısındadır, belə ki, Fars dilinin söz tərkibləri və deyimləri getdikcə artan dərəcədə bunları əvəz etməkdədir. Bunun tək səbəbi isə ana dilində təhsil ocaqlarının mövcud olmaması və yayın vasitələrinin təməmilə Fars dilində aparılmasından ibarətdir. Bə'zi misallara fikir vərək:

Yekkə yedim! (*uyuq qaldım, qutumdan qurudum, mat qaldım, gözlərim bəralə qaldı, cin təpəmə döydü, qan beynimə yügürdü*).

Bərnəmə be həm yedi! (*bərnəmə pozuldu*).

Yaşarın sözü mənə bər yedi (*yaşarın sözü mənə toxundu, qəlbimə dəydi*).

Yaşar xali bağlayır! (*Yaşar gop uçurdu, qas basır*).

Hol oldum! (*əl-ayağımı itirdim, kırıq düşdüm*).

Soyuq dəymişəm! (*mənə soyuq dəyib, soyuqlamışam, mənə soyuq ilişdirib*).

Yaşar mənim zowquma vurdu! (*neşəmi pozdu, isti aşımə soyuq su qatdı*).

Yaşar sərvət bə həm vurub! (*sərvət baş bağlayıb, sərvət toplayıb, altını doldurub, özünü bərkidib, yükünü tutub*).

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

Türkcənin Etimoloji Sözlükləri

M. Riza HEYƏT

Etimoloji, bir kələmənün ya da kələmə ünsürünün kökənini (mənsəyini) araşdıran, onun nə zaman dilə girdiyini və nə kimi dəyişikliklər keçirdiyini incələyən bilim dalıdır. Etimoloji sözlük isə dildəki bütün sözlərin kökənlərini açıqlar. Başqa bir deyişlə, yaxşı bir etimoloji sözlük, sözlərin quruluşunu (kök və əklərini) çözümləmək-ayırmaq etmək, onların yazılı bəlgələrdə görüldükləri ən əski zamanı və ən əski şəkillərini səpt etmək zorundadır. Ayrıca, dildəki sözlərin eyni dil ailəsinə bağlı olan bütün qohum dillərdəki dənkdəşlərini də verməli və qarşılaşdırma yolu ilə onların ana dildəki ilk şəkillərini yenidən qurmalıdır. Yaxşı bir etimoloji sözlük eyni zamanda başqa dillərdən girmiş alınma sözləri açıqlarkən də bu sözlərin alındıqları dilləri, onların alınma zamanı və şəkillərini, başqa bir deyişlə, dilə girdikləri zamanla (il ya da yüzil olaraq) giriş yollarını (ticarət, siyasi etkilər, din, ədəbiyyat vb.) bəlirtməlidir (T. Tekin, 1975-76: 274).

Daha 11. Yüzdə Kaşqarlı Mahmud tərəfindən yazılmış olan və Türkcənin ansiklopedik sözlüyü mahiyətini daşıyan *Divni-Luğat-it Türk'*ün yazıldığı tarixdən günümüzədək, Türkcənin mükəmməl bir etimoloji sözlüyünün hələ də yazılmamış olması, yazılan sözlüklərin isə ideal bir etimoloji sözlüyün meyarlarına uymaması olduqca üzücü bir hadisədir. Prof. G. Doerfer'ə görə, belə bir etimoloji sözlüyün hazırlanması ancaq qalabalıq bir araşdırmaçı ekibi tərəfindən və də çox uzun bir zaman içində mümkün ola bilər. Bir tək âlimin belə bir şeyi yapması təqribən imkansızdır (G. Doerfer, 1984: 367).

Türkcənin ilk etimoloji sözlüyü 1878'də Macar Tükoloqu Hermann Vambéry tərəfindən yazılmışdır. *Türk-Tatar Dillərinin Etimoloji Sözlüyü* (*A török-tatar nyelvek etymologiai szótára: NyK 13:249-483*)'nün yazıldığı dövəmdə Türkoloji çox gəlişməmişdi, elə ki hətta əski Türk yazıtları daha tapılmamış, Kaşqarlı Mahmud'un *Divani-Luğat-it Türk* əsəri də ələ keçməmişdi. Türkcənin tarixi gəlişimi açısından son dərəcə önəmli olan Xələccə və Sarı Uyğurca kimi Türk ləhcələri haqqında çox az bilgi vardı. Bugün Vambéry'nin sözlüyünün artıq tarixi dəyəri vardır.

Türk ləhcələri üzərinə yazılmış ikinci sözlük Bedros Keresteciyan'ın *Materiaux pour un dictionnaire etymologique de la langue turque* adlı əsəridir. Bu əsərdə daha çox Türkcədəki yabançı kəlmələr özəlliklə də Yunanca və Ermənicə ünsürlər ələ alınmış və bə'zi Türkcə kəlmələrin Yunanca ya da Ermənicə kökənlı olduğu isbatlanmağa çalışılmışdır (M. Ölmez, 1998: 176). Bu çalışma M. Fuat Köprülü'nün 1925'də Türkiyat Məcmuəsi'nin 1-ci cildində belə dəyərləndirilmişdir:

"... Lâkin nə kadar təəssüfə şayandır ki, uzun sənələr sarf ettirən bu məsaî, ilim için əhəmiyətətsiz nəticələr vermiş, usul dairəsində yapılmayan tətqiqatın-hatta asırlarca dəvam etsə-ilmnin tərakkisinə hizmet edəməyəcəğini bir dəfa daha meydana koymuştur." (H. Eren, 1999: XI).

Türk dilinin etimolojisi üzərinə indiyə qədər yazılmış olan ən önəmli sözlüklərdən biri, Martti Räsänen'in *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprache* (*Türk Dillərinin Etimoloji Sözlüyü Üzərinə Bir Sınama*) adlı çalışmasıdır. Räsänen bu əsərində varsa hər kəlmənin ən əski biçimi (əski Türkcə, orta Türkcə vs.) ya da günümüzdəki biçimi (Azərbaycan Türkcəsi, Kumukca vs.) maddəbaşı yapılmış, kəlmənin yaşadığı dillər, fərqli anlamları varsa bunlarla birlikdə tək-tək göstərilmişdir (M. Ölmez, 1998: 177). Räsänen'in bu sözlüyü G. Doerfer tərəfindən də dəyərləndirilmişdir. G. Doerfer, sözlüyün hazırlanmasına düzəltmələriylə qatqıda bulunduğuna baxmayaraq, ayrıca üzərində durulmaya dəyər bə'zi müşahidə və təkliflərlə dolu dəyərləndirməsində "*Türkcənin İdeal Bir Etimoloji Sözlüyünün Necə Olması Gərəkdiyi Haqqında Düşüncələr*"ini də açıqlamışdır. Doerfer, Türkcənin ideal bir etimoloji sözlüyünün yazılmasında gərəkən xususları açıqlarkən, Ana Türkcə şəklin

rekonstruksiyon¹unun yapılması üçün iki metod təklif etmişdir. İlk metoda görə, maddəbaşı olaraq ana şəkil seçiləcək və müxtəlif dillərdəki tək-tək şəkillər alfabetik sırayla bu maddəbaşı içində sıralanacaqdır. Fəqət bu durumda oxucunun axtardığı kəlməni tapması, məsələn *yedi* "7" kəlməsini Ana Türkcə *dētē* şəkli altında tapması son dərəcə zor olardı. Daha praktik olduğunu düşünən ikinci metodda Türkcə tək-tək şəkillər kronoloji sırayla verilir və sonunda da rekonstruksiyonu qurulmuş Ana Türkcə şəkli əlavə edilir. Doerfer^ə görə, Bir tərəfdən bir Ana Türkcə maddəbaşına görə bir sıralama, digər tərəfdən də Türkcə *yedi*, Çuvaşca *siççě* vb. kimi şəkillərin tək-tək alfabetik yerlərində yer almaları və bunların hamısında Ana Türkcə *dētē'*yə göndərmə yapılması ideal bir şey olardı ki, bu da sözlüyün çox həcmli olmasına səbəb olar. G. Doerfer, Ana Türkcənin rekonstruksiyonunda Çuvaşca və Xələccə'nin son dərəcə önəmli olduğunu söyləməkdədir. Ona görə, Lambdaizm-Rotasizm (l'laşmə-r'laşmə) problemi çözülməz bir problemdir. Fəqət yapılması gərəkən şey sadəcə fonemlərin rekonstruksiyonudur. Çuvaşca'nın Ana Türkcədəki *-m: -n: -mA'*nın rekonstruksiyonu üçün son dərəcə önəmli olduğunu söyləyən Doerfer, bu ünsürlərdən *-m:*'nin Gənəl Türkcədə *-n*, Çuvaşca ilə Macar və Moğol dillərindəki əski tarixli alınma kəlmələrdə *-m*, ikincisinin hər yerdə *-n*, sonuncusunun da Ortaq Türkcə və Çuvaşcada *-m*, Moğolcada isə *-mA* olduğunu söyləyir. Ayrıca Ana Türkcənin rekonstruksiyonu üçün *-iâ-* kimi diftonqların da önəmli olduğu və **a* və **ě* səsləri üçün Çuvaşca'ya ehtiyac duyulduğu söylənməkdədir. Ana Türkcə **-ē*, *-ē* səslərinin rekonstruksiyonunda, Ana Türkcə *h-<-p'*nin qorunmuş olmasında, bizi bə'zi yanlışlıqlardan qorumasında (Räsänen'in *eki* "2" kəlməsiylə Korecə *pegim* "ən yaxındakı, sıradakı, ikinci" kəlməsini eyni kökdən izah etməsi kimi. Fəqət Xələccə *ükki*) və Ana Türkcədəki necəliyin (Quantitat) qorunmuş olmasında (məsələn qısa və normal *a*; bəsit uzun *ā*; dəyişkən uzun *â*) Xələccə'nin önəmi vurğulanmışdır. Ana Türkcə şəkillərin ortaya qoyulmasında Türkcə, Çuvaşca və Xələccə ilə yanaşı Moğolca, Tunquzca, Türkmən Türkcəsi və Yakutca'nın çox önəmli olduğunu söyləyən Doerfer, tarixî çalışmanı asanlaşdırmaq üçün qaynaqların kronoloji olaraq zikr edilməsini uyğun görür. Ona görə, Əski Türkcə şəkilləri

1 - Yeniden Qurma

günümüzdə gətirən Rus kroniklərinin və səyyahların verdiyi dil örnəkləri də ehmal edilməməlidir. Ayrıca Ərəb əlifbası dışındaki əlifbalarla yazılmış mətnlərə daha çox muraciət edilməli, Türkcədəki alınma kəlmələrin hamısının haradan gəldikləri və haralara getdikləri göstərilməlidir. Kəlmənin keçdiyi ən əski qaynaqların zikr edilməsi, kəlmələrin mənalandırılmasında kəskinliyin şərt olması, Türkcə sözlüklərin hamısının zikr edilməsi, əklər dizininin (fehrestinin) verilməsi, kəlmə sınıfları ayırd edilərək ən azından fə'l köklərinin bir "-" işarətiylə bəliirlməsi, tərcümələrin bir dildə dəyil, Alman, İngiliz, Fransız, Rus və Türk dillərində olması və bütün Türk dilləri üçün ortağ bir transkripsiyon işlədilməsi ideal Türkcə etimoloji sözlük üçün Doerfer'in təklif etdiyi maddələr içində yer alır. (G. Doerfer, 1984: 365-374).

Gerard Clauson'un 10.000 maddədən ibarət *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (13. yüzil Öncəsi Türk Dilinin Etimoloji Sözlüyü) əsəri bu xususta yazılmış olan digər qiymətli əsərlərdən biridir. Sözlükdə öncə səsilələrə, sonra da səssizlərə yer verilmiş, kəlmələr də həca düzəniylə sıralanmışdır. Hər kəlmə qarşılaşdığı ən əski kitabəyə, mətnə görə maddəbaşı yapılmış, onların gərçək və bə'zən də məcazi anlamları verilmiş, çağdaş Türk ləhçələrinin hankısında yaşamaqda olduğu bəliirlmişdir. T. Tekin (1975-76: 275) sözlüyün başlıca qusurlarını belə açıqlayır:

1) Sözlük əlfbetik deyildir. 2) Sözlükdə bir kökdən çıxmış törəmə gövdələr, gərçək etimoloji sözlüklərindən fərqli olaraq ayrı maddələr halında verilmişdir (Məsələn, *ekki* "2" maddəsində toplanmış olması gərəkən *ekkinç* "ikinci", *ekinti ey.*¹, *ekkiz* "ikiz" və *ikirçqü* "ikircim, şübhə" kimi sözlər ayrı-ayrı yerlərdə bulunmaqda və açıqlanmaqdadır). 3) Ehtiva etdiyi sözlərin daha əski şəkillərini verməkdə yetərsizdir (məsələn *öl* "nəmli, rutubətli" kəlməsi açıqlanırkən daha əski şəkilləri olan Az. *höl* ilə Trkm. *hö:l / ö:l* (<Alt. *pö:l) şəkillərinin anılması gərəkirdi). 4) Kökəni tartışmalı bə'zi sözlər üçün kəskin etimoloji hökmlər verilmişdir. 5) Bir çox yerdə yenidən qurma yanlışları vardır. Məsələn, *art* "ard" (s.200) sözü *ârt*, *art-* "yükləmək" fe'li (s. 201) *ârt-*, *ēv* ismi (s.3) *eb*, *āv* sözü (s. 3) *āb*, *öpke* ismi (s. 9) *öbkə*, *uçā* sözü (s. 20) *ūça*, *açı-* fe'li (s. 21) *āçı-*, *oçok / oçak* ismi (s. 22) *oçuk*

1 - ey.= eyni mənada

/ *ōçak*, *ūd-* “uymak, izləmək” fe’li (s. 38) *ud-*, *udī-* “uyumaq” fe’li (s. 42) *ūdī-*, *al* “ön” ismi (s. 121) *āl*, *bakā* “qurbağa” sözü (s. 311) *bāka*, *bukā* sözü (312) *būka* olaraq düzəldilməlidir.

Əski Türkcə və Qaraxanlı Türkcəsinin söz dağarcıqlarını içərməkdə olan bu sözlük günümüzdə qədər Türk dilinin etimolojisi üzərinə yazılmış ən dəyərli əsərlərdən biridir.

1974'də *Etimologičesskiy slovar' tyurkskix yazıkov* (*Türk Dillərinin Etimoloji Sözlüyü*) adlı əsərin səsliləri içinə alan ilk cildi yayımlandı. Sözlüyün qapağında müəllif adı olaraq sadəcə Sevortyan'ın adı keçmişsə də, onun hazırlanmasında SSCB Bilimlər Akademisi Dil Bilimi Ənstitüsünün Türk Dilləri Bölümü üzvlərinin (N. Z: Gadjiev G. İ. Donidze, A. K. Koklyanova, L. İ. Lebedeva, L. S. Levitskaya, L. A. Pokrovskaya, A. A. Yuldaşev, Kışmen F. D. Aşmin) də qatqıları olmuşdur. Sözlüyün günümüzdə qədər beş cildi (I. *Səslilər*, II. *v, g, d*, III. *b*, IV. *c, j, y*, V. *k, q*) yayınlanmışdır. Son cild 1997'də *Etimologičeskij slovar' Tjurkskix jazıkov. Öbşçetjurkskie i meztjurkskie osnovy na bukou "k", "q"* adı ilə Moskova'da nəşr edilmişdir. Onun digər cildlərinin hazırlanması işi Sevortyan'ın ölümündən (23 Mart 1978) sonra anılan bilim adamları tərəfindən sürdürülməkdədir. Talat Tekin'in bu əsəri tanıtma mahiyətində yayınladığı yazısında (T. Tekin, 1975-76: 274-285) əsərin zəngin bir bibliyografiyaya (14 sayfa) sahib olmasına rəğmən Clauson'un sözlüyü ilə Doerfer'in *khaladj Materials* adlı əsərindən faydalanmamış olması anlaşılır. “Sözlüyün maddələrinin 1-ci və 2-ci Bölmələri, gənəl olaraq yaxşı hazırlanmış və düzənlənmişdir. Sözlərin Türk dil və diyalektlərindəki çeşidli şəkilləri diqqətlə səbt edilmiş və bir araya gətirilmişdir. Əski qaynaqlar da diqqətlə taranmış, sözlərin Ərəb hərfli yazılışları verilmiş və keçdikləri yerlər, səhifə nömrələri də bəlihtilmək sūrətiylə göstərilmişdir. Bununla birlikdə bütün sözlər üçün bütün qaynaqların tarandığı və bütün verilərin səbt edildiyi söylənə bilməz.... Bu etimoloji sözlüyün ən zəyif yanı, nə yazıq ki, sözlük maddələrinin 3-cü Bölümü olan “etimoloji açıqlamalar”dır. Bu bölmələrdə müəllif, böyük bir qərarlılıq, hətta çaşqınlıq içindədir. Əsasən, Sevortyan gərçək anlamı ilə etimoloji yapmır, yəni sözlərin Ana Türkcədəki ilk şəkillərini tasarlamır (tərh etmir); müəllifin yaptığı, sözlərin Türk dil qruplarındakı çeşidli şəkillərini növbətləşən şəkillər olaraq yan-yana gətirməkdən ibarətdir.”

Sevortyan'ın sözlüyünün hazırlanması 25-30 il zaman almışdır. Sözlük yalnız Türk diyalektlərində işlədilən ortaql kökləri qapsamaqdadır və Rusca yazılmışdır.

1988'də İsmət Zəki Əyuboglu'nun yazdığı *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* bütün qusurlarına və ehtiva etdiyi yanlış bilgilərə rəğmən son illərə qədər bir Türkiyəli tərəfindən yazılmış tək etimoloji sözlük sayılırdı. Bu sözlük Türkoloqlar tərəfindən dəfələrcə tənqidə məruz qalmışdır.

Təqribən 25 ildən bəri Türkcənin etimoloji sözlüyü üzərində çalışan Hasan Eren'in *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* adlı çalışması 1999'da yayınlanmışdır. Türkcədə işlədilən əski və yeni sözlərin yer aldığı bu sözlükdə kələmələrin kökəni və keçmişini üzərinə geniş bilgi verilmiş, yabançı dillərdən keçən kələmələr, eyni zamanda Türkcədən qonşu dillərə keçən ünsürlər araşdırılmışdır. Çuvaşca və Yakutca'ya özəl bir dəyər verən bu əsərin ən zəyif tərəfi çağdaş diyalektlərin sadəcə bir bölümünün dəyərləndirilmiş olmasıdır. Sözlükdə kökəni bilinən sözlər yanında soyu- soppu bilinməyən ünsürlər də yer almaqdadır. Əski və yaşayan diyalektlərdə keçən kələmələrin yazılışında Türk əlifbası işlədilmişdir. Ancaq Azərbaycan Türkcəsində açıq ə səsi ə hərfiylə ayırd edilmişdir. Çuvaşca və Yakutca verilərdə Latin əlifbasına dayanan bir transkripsiyon işlədilmişdir.

Hasan Eren'in bu sözlüyü Türk dilinin etimolojisinin yeni bir sınımasıdır. G. Doerfer'in "Türk Dilinin İdeal Etimoloji Sözlüyü" tam anlamı ilə gərçəkləşincəyə qədər yayınlanan bütün sözlüklər bir "sınama-dənəmə" mahiyətində olacaqdır. Əsərin müəllifi də kitabın giriş bölümündə bunu etiraf etmişdir (H. Eren, 1999: xı-xxviii). H. Eren Türkcənin etimolojisi ilə ilgili onlarca məqalə və çalışmanın sâhibi olaraq Türkiyə'nin ən tanınmış etimoloji uzmanıdır. Onun *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* bu sahədə yapılmış ən dəyərli çalışmaları içərisində yer almaqdadır.

1997'dən bəri Türk dilinin etimolojisinə aid bir neçə əsər yayınlanmışdır. Onlardan biri də A.M. Şçerbak'ın mövzuyla ilgili dəyərli müşahidələrlə dolu olan *Rannie tjurksko-mongol'skie jazykkovye svjazi* (VIII-XIV vv., Sankt-Peterburg 1997) adlı çalışması, bir digəri isə Rus Bilimlər Akademisi xəbərləşmə üzvü E.R. Tenişev'in aparıcılığı ilə yayınlanan *Sraovnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov* adlı qramerin *Leksika* başlığı altında dördüncü cildidir. Rus Bilimlər Akademisi Dil

Bilimi Ənstitüsünə bağlı Türkoloqların iştirakı ilə gərçəkləşən bu əsər, 800 səhifə tutarında olub təqribən 1000 ünsürü içinə almaqdadır.

Üzərində durmaq istədiyimiz başqa bir çalışma da 2000 ilində Təbriz'də yayımlanan *Fərhanqe- Torkiye- Novin, Təmmolâti Dər Ərseye Rîşəşenasi (Yeni Türkcə Sözlük, Etimoloji Üzərinə Bir Çalışma)* adlı əsərdir. Kitabın adı iç səhifədə *Fərhanqe- Etimolojiye- Torkiye- Novin (Yeni Türkcənin Etimoloji Sözlüyü)* olaraq keçməkdədir. Əsərin müəllifi İsmail Hadi, vəkil və eyni zamanda 24 ildən bəri Tehran'da yayınlanan Varlıq dərgisinin yazarlarından və *Balaş* (senaryo), *Laçın* (roman), *Göy Qurşağı* (roman), *Dumanlı Günlər* (özünün tərcüməyi-halı), *Türkcə Hünərdir* (dil bilgisi) kitablarının və bir neçə məqalənin müəllifidir. Etimoloji ilə ilgili çalışmalarına *Divani- Luğat-it Türk*'də keçən kəlmələrin bugünkü Azərbaycan Türkcəsindəki izlərini araşdıran məqaləsiylə başlamışdır. *Yeni Türkcənin Etimoloji Sözlüyü* 836 səhifədə və Farsca olaraq hazırlanmışdır. Kitab İran'da Türk dilinin etimolojisi üzərinə yapılmış ilk çalışma olduğundan böyük önəm daşımaqda, fəqət təəssüflə yuxarıda bəlihtilən kriterlərə uymamaqdadır. Müəllifin kitabı yazarkən başvurduğu qaynaqlar olduqca məhduddur. Bu sahədə yazılmış olan etimoloji sözlüklərdən sadəcə Clauson'un sözlüyünə müraciət edilmiş, Hasan Eren'in sözlüyündən isə müəllifin əlinə zamanında keçmədiyindən faydalanılmamışdır. Müəllifin yararlanmış olduğu qaynaqlar bunlardır:

(1983). *Yeni Tarama Sözlüyü*, TDK., Ankara.

(1994). *Okul Sözlüyü*, TDK, Ankara.

CLAUSON, G., (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford.

ƏSTƏRƏBADI, M., (1995). *Sənglax*, Mərkəz Yayınları., Tahran.

ƏYUBOĞLU, İ.Z., (1991). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüyü*, Sosial Yayınlar., İstanbul.

KAŞGARLI Mahmud, Çev. Besim Atalay, (1991). *Divani- Lûgat-it Türk Dizini*, TDK. Ankara.

Ayrıca bə'zi xususlarda *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, A.M. von Gabain'in *Əski Türkcənin Qrameri* və bə'zi şairlərin əsərlərindən də faydalanıldığı kitabın ön sözündə bəlihtilmişdir. Çalışmanın giriş bölümündə Azərbaycan Türkcəsinin dil bilgisi, əklər dizini (fehrest) və ağızlardakı bə'zi səs dəyişmə və gəlişmələrinə işarə edilmişdir. Kitabın ən güclü yönü günümüzədək toplanmamış olan ağız kəlmələrinin özəlliklə də

Qaradağ və çevrəsi ağızlarındakı söz dağarcığının qismən də olsa sözlüyə köçürülməsi və kəlmələrlə ilgili deyimlərə və ata sözlərinə geniş yer verilməsidir ki, bu da Günəy Azərbaycan ağızlarındakı kəlmələrin dərlənməsi baxımından olduqca önəmlidir. Bu sözlüyün başlıca qusurları bunlardır:

1) Kəlmələr Ərəb hərfləriylə yazılmış və fonetik transkripsiyonu verilməmişdir. Bu səbəblə də məsələn *at* 'at' və *a:t* 'isim' kimi kəlmələrdəki fərq göstərilmədən izah edilmiş və oxucuya uzun səslilər haqqında heç bir bilgi verilməmişdir. 2) Türkcənin ən önəmli səs gəlişmələrindən olan *d>z~y* gəlişməsinin yanlış olaraq *z>d>y* şəklində açıqlanması (s. 33) müəllifin yanlış yorumlamalarına səbəb olmuşdur. Məsələn, *azaq>adak>ayaq* 'ayaq', *zol>yol* 'yol' (s. 33). Müəllifin Clauson'un sözlüyündən yararlanmasına rəğmən bu şəkildə açıqlamalarda bulunması hər halda diqqətsizlik ya da tələsmə sonucu olaraq ortaya çıxmış olmalıdır. 3) kəlmə başı *-h* səsinin yanlış olaraq ikincil olduğunu göstərməsi və bu bərdə heç bir açıqlamada bulunmaması bu əsərin digər qusurlarındandır: *ürk->hürk-* 'ürkmək', *ayva>hayva* 'ayva', *amul>hämil* 'sâkin' (s. 757), *aça>haça* 'ikiyə açılmış olan' (s.758). Burada müəllifin diqqətini çəkməsə də, Azərbaycan Türkcəsi *pöşlə-* 'suda qaynatmaq' və Türkiyə Türkcəsi *haşla-* 'qaynar suya daldırmaq' örnəklərində bir *p->h*-gəlişməsi və Az. *püflə-* 'üfləmək' və T.T. *üflə-* ey. örnəyində də *p->h->Ø* gəlişməsi düşünülə bilər. 4) Sözlükdə maddəbaşı kəlmələr yeni şəkliylə verilmiş, varsa əski şəkillər də mətində göstərilmişdir. 5) Kəlmənin əski şəkli göstərilirkən, hər yerdə hətta Orta Türkcə olsa belə "Əski Türkcə" dəyə tanımlanır. 6) Sözlükdə çağdaş ləhcələrdən sadəcə T.Türkcəsindən örnəklər verilmiş, Türkcə etimoloji sözlük üçün son dərəcə önəmli olan Xələccə və Çuvaşca örnəklərə yer verilməmişdir. 7) Sözlükdə Azərbaycan Türkcəsində əski şəkli ilə hələ də işlənməkdə olan *adax* 'uşağın ilk addımları' və *höl* 'nəmli' kəlmələrinə rastlanmamaqdadır. 8) *atlamak* başlığı altında verilən *addım* 'addım' (s. 55) kəlməsinin yanlış olaraq *atlım>addım* şəklində açıqlanması müəllifin ən böyük xətlərindəndir. Halbuki önsəs /a/'nın uzun olması səbəbiylə onu izləyən /t/ fonəmi /d/'yə dönüşmüşdür. Az.'də /d/ səsinin ikizləşməsi ikincil (sânəvi)dir və önsəs /a/'nın uzunluğu ilə ilgilidir (T. Tekin, 1975-76: 282). Bu kəlmənin belə açıqlanması gərəkdir: *a:t-* 'addım atmaq'>*a:tım>a:dım>adım~addım*. 9) Kəlmələrin ilk dəfə nə zaman və harada işləndiyi, hansı çağdaş Türk ləhcələrində

yaşadığı, nə kimi dəyişikliklər keçirdiyi haqqında heç bir bilgi verilməməkdədir.

Anılan sözlüyün sonunda Türkcədən Farsça'ya keçmiş olan kəlmələr dizini (təqribən 500 kəlmə) yer almaqdadır. Doerfer'in *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen* əsərinin bu haqda müəllifə yararlı bir qaynaq olacağından əminəm.

Doerfer'in də söylədiyi kimi Türkcənin etimoloji sözlüyü bir nəfər tərəfindən dəyil, mütəxəssislərdən oluşan geniş bir çalışma qrupu tərəfindən və uzun araşdırmalar sonucu olaraq hazırlana biləcəkdir.

Qaynaqlar:

- (1998). *Türkcə Sözlük (I-II)*, TDK, Ankara.
- ALTAYLI Seyfəttin, (1994). *Azərbaycan Türkcəsi Sözlüğü (I-II)*, MEB, İstanbul.
- ATALAY, Besim, (1991). *Divani- Lügat-it Türk Dizini*, TDK, Ankara.
- BAŞKAN, Ö., (1978). *Dil Çalışmalarında Etimoloji*, Türk Dili (319), Ankara.
- CAFEROĞLU A. (1957). *Etimolojik Araştırma Denemeleri*, TDAY-B, s.1-11.
- CLAUSON Sir G., (1972). *An Etimological Dictionary of Pre- 13th Century Turkish*, Oxford.
- DOERFER, G., Çev. İlhan Çənəli (1984). *Türkcənin İdeal Bir Etimolojik Sözlüğünün Nasıl Olması Gərəktiği Hakkında Düşüncələr*, Türk Dili, 385-396, s. 365-374.
- EMRE, A.C., (1931). *Türkcənin Etimolojisi için Metot Araştırmaları*, TD, Ankara.
- EMRE, A.C., (1939). *Etimolojik Lügatimizə Hazırlık Etütləri*, TD, Ankara.
- EREN Hasan, (1958). *Türkcə Gök Kəliməsinin Türəvləri*, Jean Deny Armağanı'ndan ayırbasım, TTK, Ankara.
- EREN Hasan, (1978-79). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğüne Katkıları*, TDAY.
- EREN Hasan, (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- EYUBOĞLU, İ.Z., (1988). *Türkcənin Etimolojik Sözlüğü*, Sosyal Yay., İstanbul.
- HADİ, İsmail, (2000). *Fərhançe- Torkiye- Novin*, Ahrar Yay., Təbriz.
- ÖLMEZ M. (1998). *Dosya: Tarihî Türk Dillərinin Sözlükləri*, Kebikeç (6), Ankara.
- ÖLMEZ M. (1998). *Etimoloji Sözlükləri*, Kebikeç (6), Ankara.
- ÖLMEZ, M. (1994). *"Türk Dillərinin Sözlükləri və Türk Sözlükçülüğü"*, Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkcənin Görünümü, Dil Dərnəği Yay., Ankara.
- RÄSÄNEN, A.M.O., (1969). *Versuch Eines Etimologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*, Helsinki.
- SEVORTYAN, E.V., (1979-80). *Etimolojiçeskiy Slovar Tyurskix Yazıkov (I-III)*, Moskva.
- TEKİN, T. (1975-1976). *Etimolojiçeskiy slovar' tyurskix yazıkov'un Tanıtımı*, TDAY-B, s.274-285.
- VAMBERG; A. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*, Leipzig.
- YAKIN Aziz, (1997). *Etimoloji Sözlükləri*, Türk Dili (541) s. 140-150.

ALEXANDER CHODZKO
AS THE FORERUNNER OF UNVEILING
THE AZERBAIJANI CULTURE IN THE WEST

Ihar Lalkoŭ,
 M.A., History,
 Center for East European Studies,
 Warsaw University

One shouldn't underestimate the role of the scientific activities of Alexander Chodzko (1804-1891)³ in the unveiling of the Azerbaijani culture in the West, and in that way, in the history of development of the Azerbaijani nation.

Alexander Chodzko, native of Kryvichy (today a small town in Miadziel region of the Bylorussia) was son of the famous Polish-Bylorussian-Lithuanian public figure and writer – Jan Chodzko-Borejka; alumnus of Vilnius University, poet and friend of the famous poet Adam Mickiewicz. In 1829 he graduated from the Institute of Oriental Studies that was attached to the Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Empire in Saint-Petersburg, with the specialization: Persian and Arabic languages.

3 The life and works of Chodzko are still waiting for serious research. For more information about biographic facts see: Chmielowski P., "Chodźko Borejko" in *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, T.XI/XII, Warszawa, 1893-1894; Zdziechowski M., "Aleksander Chodźko" in *Album biografii zasłużonych Polaków i Polek w. XIX*, T.1, Warszawa, 1901; Michalski J., "Chodźko Aleksander" in *Sto lat myśli polskiej*, T.3, Warszawa, 1907; Płoszewski L., "Chodźko Aleksander Borejko" in *Polski Słownik Biograficzny*, T.3, Kraków, 1937 etc.

From 1830 until 1844, he worked as a Russian diplomat, mainly in Iran, chiefly as the consular attache in Rasht – administrative center of the province of Gilan. The important part of his official activities was consecrated to extensive travelling not only round Iran, but also in the Caspian regions belonging to the Russian Empire. He used these opportunities for collecting empirical materials for the future publications on the subject of the language, the culture and the folklore of Caspian peoples, including Azerbaijanis (Iranian Turks in the contemporary terminology).

Chodzko started to publish results of his researches after retirement, when he settled in Paris, working for some time in the Eastern Department of the French Ministry of Foreign Affaires and then lecturing for 26 years (1857-1883) in the *Collège de France*. His publications (mainly in English and French) brought to him world recognition as one of the best specialists of the Orient.

The Azerbaijani theme was central to his scientific work. Probably an important role in all this was played by his main teacher with Azeri origins in Saint – Petersburg, Mirza Jafar Topchibashov, a famous Russian expert in oriental studies. He started to work on it even before the “Paris period” of his life, when his ethnographic tales from the travels in Azerbaijan were published in 1830 – 1833 in Russia on the pages of *Tygodnik petersburski* (‘Petersburg Weekly’) and ‘Literary Newspaper’. The reader of these essays could build an idea of the Azeri way of living and traditions, an idea of the richness of their culture. Here in particular we could quote the legends of the Maiden Tower and the ‘Legends of Aristotle and Plato’. As far as the records are concerned, Chodzko’s one happens to be the only known record of this widespread legend, well known at his times. The legend is still subject of analysis in the works of contemporary experts in Azeri folklore. Thanks to the Chodzko’s essays one can imagine what Baku and the life of its inhabitants were at the beginning of 1830’s (according to the researches there were 1200 houses and 5000 inhabitants). Admiring the art of Baku’s craftsmen or the abilities of six-year-old boy Jamil, who at this age was able to write ‘quite decent poems’, Chodzko, at the same time, shows his surprise from the fact that among ‘the decent people’ (bearing in mind the local aristocracy) there are so many ‘*ignoramus*, who do not realize the meaning of the monuments of the past, that deserve to be respected by descendants’. From these essays one could also learn about the fire-worshippers that used to live in Baku and about their rich library, which was burned in 1826, during the Russo-Persian war.

However, his most important contribution to the unveiling of the Azerbaijani culture in the West was a book published in English in London in 1842 for *The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland* (переиздана в 1971 г. in New York). The book has a comprehensive title "*Specimens of The Popular Poetry of Persia, Encountered in The Adventures and Improvisations of Koroglou, The Bandit Minstrel of Northern Iran; and The Songs of The People Inhabiting The Shores of The Caspian Sea, Orally Collected and Translated, with Philological and Historical Notes, by Alexander Chodzko*". The book contains 13 *medjlis* (parts) of the epos "Koroglu", collected orally by Chodzko based on the narrations of the Azerbaijani *Ashiq Sadiq*, containing Chodzko's comments.

To my information, this must be the first ever translation of Azeri literature into English. Moreover, Chodzko's work contributed considerably to further popularity of this literature. A year later, in 1843, in Jena appeared its full translation into German, titled "Specimens of The Popular Poetry ...", by O. Wolf⁴. Also in 1843 "Adventures and Improvisations of Koroglu" were already available to the French readers, thanks to the French translation, published in "La Revue indépendante" and another separate reprint version of the annual⁵. There are many reasons to believe that the author of the French translation of Azeri epic was also Alexander Chodzko. Later on, the text from "La Revue indépendante" became the basis, upon which the famous writer George Sand built the French version of the legend with an epic character. Based on Chodzko's London book, S. Peno accomplished also the first translation of "Koroglu" into Russian, in the first half of the 19th century in Tbilisi.

Thus, thanks to the academic work of this Bylorussian scholar, west European scientists and the public had a possibility to familiarize themselves, for the first time, with the national literature of Azarbaijan, translated into the main European Languages.

4 *Die Abentheuer und Gesänge Korrogelus, des Räubers und Dichters. Ein persischer Volksroman. Aus dem türkisch-persischen original wörtlich in das Engl. übersetzt von A. Chodzko. Deutsch von O.L.B. Wolf, Jena, 1843.*

5 *Les aventures et les improvisations de Kourrouglou, recueillies en Perse (Extrait de la Revue indépendante), Paris, 1843.*

Azərbaycan Şivələrində Qədim Mənsubiyyət və Şəxs Formaları

M. Ə. Məmmədov (Doçent)

Bakı Dövlət Universiteti

Quzey Azərbaycan keçmiş sovet rejimindən və ideologiyasından azad olduqdan sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Yeni yaranmış müstəqil dövlətin ideologiyasında dilimizin ümumtürkoloji baxımdan öyrənilməsi önəmli yer tutur. Azərbaycan dilçiliyinin çağdaş inkişaf səviyyəsi Azərbaycan dili tarixinin başlıca mənbələrindən biri kimi güney və quzey şivələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi prosesinin başa çatdırılmasını zəruri etmişdir.

İran Azərbaycan şivələri barəsində respublikamızda və onun sərhədlərindən kənarında K. Foy, H. Ritter, M. Amirpur (Almaniya), S. Şapşal (Polşa), V. Monteil (Fransa), K. Haneda, Ə. Gəncəli (Yaponiya), M. Ə. Məmmədov (Bakı) və başqa alimlərin nəzəri və praktiki xarakterli tədqiqat işləri çap olunmuşdur.

T. Hacıyev, N. Cəfərov və N. Xudiyev kimi tanınmış dilçi-alimlərin araşdırmaları Azərbaycan ədəbi dilinin Güney qolunun çağdaş durumu barədə dolğun təsəvvür yaradır. Ədəbi-bədii dil nümunələrindən, aparılan araşdırmalardan bəlli olur ki, Güney Azərbaycanda dilimizin müxtəlif şivələri mövcuddur və onlar doqquz qrupda təsnif olunur:

1. Mərkəzdə: Təbriz, Marağa, Türkmənçay
2. Şimalda: Mərənd, Əhər
3. Şimal-qərbdə: Xoy, Makı
4. Şimal-şərqdə: Bəkrabad, Bəcərəvan
5. Şərqdə: Ərdəbil (Savalan), Xalxal
6. Cənubda: Sayınqala, Sakkız
7. Cənub-qərbdə: Soyuqbulaq, Sərdəşt
8. Cənub-şərqdə: Zəncan (Xəmsə)
9. Qərbdə: Urmiyə, Salmas.

Güney Azərbaycan şivələri qədim xüsusiyyətlərlə zəngindir. Bir məqalədə onların hamısını əhatə etmək qeyri-mümkündür. Burada bir neçə qədim qrammatik xüsusiyyət barədə müfəssəl məlumat verməyi nəzərdə tutmuşuq:

Təbriz şivəsində (mənsubiyyət kateqoriyasının) I və II şəxsin cəmində mənsub əşya bəzən şəkilçi qəbul etmir. Məs.: *bizim qız, bizim məhəllə, sizin qız, sizin oğlan* (Təb.) və s.

Azərbaycan dili şivələrinin şərq və qərb qruplarında I və II şəxslərin cəmində ikinci tərəf şəkilçisiz işlənir; məs.: *bizim küçə, süzün öy* (B.), *bizim inek, süzün yerrər* (Lən.), *bizim bağ, sizin uşax* (qər.), *bizin öy, sizin binə* (Gəd.) və s.

Bu hadisənin izlərinə Müasir Azərbaycan danışıq dilində I və II şəxslərin cəmində rast gəlmək mümkündür. İkinci tərəfdən şəkilçinin ixtisar olunma səbəbini Ə. Dəmirçizadə belə izah edir: “Əgər birinci tərəf I və II şəxsin cəmini bildirən əvəzliliklə, eləcə də əşyanı ifadə edən söz ümumiləşə bilən bir əşyanı ifadə edərsə, nisbət şəkilçisi ixtisar edilə bilər... mənsub tərəf ümumiləşmiş, yaxud ümumiləşə bilən bir əşyanı və ya hər hansı bir varlığı ifadə etmərsə, nisbət şəkilçisini ixtisar etmək olmaz (5, s.207). Bəzi türkoloqlar müəyyən emosionallıq, sözün kollektiv xarakter alması və s. üslub məsələləri ilə əlaqədar olduğunu söyləyirlər” (6, s.58; 10, s.88).

Şivələrimizdən aşkara çıxarılan faktlar (*menin keçi, senin keçi, honun keçi, məm qonax, bizim inek* və s.) qeyd olunan fikirlərin əsassızlığını göstərir. Dialektoloji nümunələrdə ikinci tərəf konkretlik bildirən sözlərlə də ifadə olunur. Bu xüsusiyyət yalnız Azərbaycan dilində və onun şivələrində deyil, Karaim, Qaqauz, Qumuq, Başqırd, Çuvaş, Xakas, Türk, Qaraçay-Balkar və Türkmən dilinin dialektlərində I və II şəxslərin tək və cəmində geniş yayılmışdır.

Göründüyü kimi, digər Türk dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dili şivələrində bu forma I və II şəxslərdə öz izlərini mühafizə etmişdir. Yazı dilindən daha çox danışıq dili üçün səciyyəvi olan belə birləşmələrdə əşyanın mənsubluğu və kəmiyyəti birinci tərəfdən məlum olur. Bəzən şivələrdə I və II şəxslərin cəmində ikinci tərəf – lar, -lər cəmlilik şəkilçisi qəbul edir ki, bu da birləşmənin kəmiyyətini qabarıq nəzərə çarpdırır; məs.: - *Süzün evləri təzə tikəndə məni basdıran yərdə kərpic kəsdilər* (qb.).

Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində bu hadisəyə rast gəlmək olar; məs.: - *Bizin sü atı turuk, azukı yok erti* (Gültikin, Böyük abidə, 39-cu sətir); - *Dəstursıza yağıya girmək bizim eldə eyb olur* (KDQ); - *bizin ew, “bizim*

ev", – *meninğ tawar çatışdı* "mənim malımı satmaqda yardım etdi (M. Kaşğari). *Bizim yerdən gəlırsən bir xəbər ver aşinalərdən* (Füzuli).

Bu xüsusiyyəti, Rus və Avropa dillərində geniş yayıldığından bir sıra tədqiqatçılar Rus dilinin təsiri hesab edirlər. N. K. Dmitriyev bu xüsusiyyətin Rus dilinin təsiri olmasına etiraz edir və VIII əsrdə Orxon yazılarında işləndiyini qeyd edir (7, s.34).

Quzey Azərbaycanın Qax və Zaqatala rayonlarında azsaylı xalqlardan: Saxur, Ləzgi, Avar və İnkiloylar yaşayırlar. Saxur dilində danışanlar qax rayonunun Qum, Çınarlı, Ləgit, Zərnə, Zaqatalanın Suvagil, Gözbaxar, Muxax, Qala və s. kəndlərində məskunlaşmışlar. Həmin kəndlərdə Saxur dilində danışanlar mənsubiyyətin bu formasını *menin qələm, senin kitab, honnarın ev* şəklində işlədirlər. Bəzən bunun Saxur dilinin xüsusiyyəti kimi Zaqatala – Qax şivələrinə təsirini qeyd edirlər (1a, s.14-16), bu xüsusiyyət yalnız Zaqatala və qax şivələrində deyil, dilimizin qədim abidələrində, digər müasir Türk dillərində və onların şivələrinin əksəriyyətində də işlənir. Yuxarıdakı fikrin müəllifi bu xüsusiyyətin arealını müəyyənləşdirə bilmədiyindən yanlış qənaətə gəlmişdir.

Bu formanın Orxon-Yenisey abidələrində mövcudluğu (*menin er*) onun qədimliyini, şivələrdə işlənməsi isə tarixən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış Türk tayfa dillərinə mənsubluğunu göstərir.

Geniş yayılan və diqqəti cəlb edən morfo-sintaktik xüsusiyyətlərdən biri də III şəxsədə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsidir. Bu əlamət şivələrin əksəriyyətində müşahidə olunsa da, eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Bu hadisənin işləkliyinə görə, Azərbaycan dili şivələrinin cənub qrupu və bəzi keçid şivələri xeyli fərqlənir.

Daha çox *sədr, haqq, gün, il, iy, alın, say, çox, bir* sözləri şivələrdə ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək işlənir; məs.: - *Sifdə ilisi üş manat yarım alıllar*; - *Gələn günüsi gördüm Pirqadiri*; - *Çörex¹ yapıllar un iyisi ma gəlir* (Ş.); - *İydənin iyisi çox yaxşı olar*; - *Həmzə müəllimin annısı ennidi* (qər.) və s.

Mənsubiyyət şəkilçisinin yanaşı işlənməsi təsadüfi xarakter daşımayıb, qədim tarixə malikdir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də bu xüsusiyyətə rast gəlmək mümkündür: *Bu bitiq bitiqmə atısı Yollığ tiqin* "Bu yazını yazan qohumu Yolığ tiqin" (Gültiqin ab., cənub tərəf, 13-cü sətir). Dilimizin ən qədim abidəsi olan "Kitabi-Dədə qorqud"da bu xüsusiyyət müşahidə olunur. Məs.: - *Bin, söylərsən, birisini quymaz*, - *Ərin, sözünü qulağıma qoymaz*; - *Nagah qaçma-qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm*, - *dedi* (KDQ,

s.33, 55). Bu xüsusiyyət Şərqi Türkünstan mətnlərində və qədim Özbək dilində say və əvəzlilərdə qeydə alınmışdır (19, 99; 18, s.116). III şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsi Türk dilinin dialektlərində (20, s.63, 85), Qaqauz dilində (13, s.112), Türkmən (1, s.302), Karaim (12, s.138), Tatar dilinin dialektlərində (2, s.40), Özbək və Yakut dilinin dialektlərində (17, s.74), isim və saylarda geniş yayılmışdır.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində III şəxs şəkilçili *atası, anası, babası, nənəsi, əmisi* və s. qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər heç bir şəkilçisi olmayan sözlər kimi anlaşılır. Dərbənd və Qax şivələrində hər üç şəxsin tək və cəmində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işlənir ki, birləşmə daxilində həmin tipli sözlər ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Bundan başqa, ədəbi dildə işlənən “dal” sözü Güney Azərbaycan şivələrində “dalı” formasındadır. Yəni –ı şəkilçisi sözün tərkib hissəsinə çevrildiyindən, həmin söz III şəxsdə saitle bitən sözlər kimi –sı şəkilçisi qəbul edərək “dalisı” şəklində işlənir. Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da III şəxsdə “dalisı” şəklində işlənmişdir; məs.: *İki dalısının üstünə buğanın (köpük) durdu; ... iki dalısının arasında urub yıxdı* (KDQ, s.36) və s. Bu sözə M. Şəhriyarın dilində də rast gəlinir:

*Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi;
Kəhlik oxur, dalısında fərəsi...*

Bu tipli faktlara digər Türk dillərində də rast gəlmək olar; məs.: *anni* “alın”, *qunu* “ad günü”, *koynu* “sinə”, *kutusu* “qutu” (Qaqauz), *erdi* “dodaq”, *purdu* “burun”, *kardi* “mədə” (Şor.) [17, s.75]. Beləliklə, birinci şəkilçi təcridən sözün tərkib hissəsinə çevrildikdə, mənsubiyyət funksiyasını zəif ifadə etmiş, xüsusilə birləşmə daxilində öz vəzifəsini itirmiş, buna görə də həmin sözlər saitle bitən sözlər kimi ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir.

Təbriz, Quba, Şəki (Kəldək, Güngüd), İmişli, Dərbənd, Lənkəran və Kərkük şivələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən yönlük, təsirlik və yiyəlik hallarda “n” əvəzinə “v” ünsürü işlənir; məs.: *babavun, başuova, bacuva, işüvi, alüvi* (Təb.), *inegüvün, inegüvə, inegüvi, künnegüvün, künnegüvə, künnegüvi, künnegivüzün, künnegüvüzə, künnegivüzi* (Qb.), *başuvun, başuova, başuvu* (İm.), *kitabuvun, kitabuva, kitabuvi* (Dər.), *nənüvin, nənüvə, nənüvi* (Lən.), *dabbanuvun, ömrüvə, anuvi* (Kər.) və s.

Güney Azərbaycanlı adiblərin əsərlərində -v ünsürünə tez-tez rast gəlmək mümkündür:

*Bağla belüvə qeyrəti, namusu, həyanı
Sat qəddarani, hacəti neylərsən, əmioğlu? (Möcüz)*

*Heydərbaba, çəkdin məni gətirdin,
Yurdumuza, yuvamıza yetirdin,
Yusifivi uşaq ikən itirdin... (Şəhriyar)*

*Səni o qədərlik dost tuturam ki,
Hər zaman sataşır gözüm gözüvə. (Səhənd)*

H. Mirzəzadə tarixi materiallardan çıxış edərək, n>v hadisəsini Azərbaycan dilinin cənub şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyət hesab edir (11, s.39-40). Bu xüsusiyyət n~q//ğ~v səs uyğunluğu əsasında meydana çıxmış, XVI əsrdən müasir dövrədək Güney Azərbaycanda yazılmış əsərlərin dilində işlənmiş, şivələrdə də sabit şəkil almışdır.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında yalnız –n şəkilçisi işlənir; məs.: *babasın, baxçasın, corabın, şalm* (Təb.), *atasın, babasın, başın, ərəbəsin, qeyşin, qunağın, atasın, quzusın, ləmpəsin, künnəgin, güzün* (Qb.), *atın, qolun, nəvəsin, ütisin* (Muğ.), *adın, küpəsin, vedrəsin* (Ş.), *əmisin, babasın, atasın* (Zən.), *yarısın, duzun* (Dər.), *oğlun, ayağın* (Kər.) və s.

Bu xüsusiyyətə qədim yazılı mənbələrdə tez-tez təsadüf olunur; məs.: - *Olurıpan türk bodunun ilin törüsün tuta birmiş "Onlar xan olmaqla türk xalqının birliyini yaratmış, dövlətini qurmuşlar"; - Türk beqler Türk atın ıtı "Türk bəyləri türk adını unuttular (Gültiqin abidəsi, I, VII sətirlər); - Er atın çapındı "Adam atını qamçıladi"; - Ol saçın tarandı "O, saçını daradı" (M.Kaşğari).*

-Başın qaldırdı, yılabıdağ gözin açdı; qara polat uz qılıcın belinə quşandı; Ol zəmanda oğul ata sözün iki eləməzdi (KDQ).

Ətməgin balla yey. (Oğuznamə)

*Halun xoş dut, əya olduq həlak.
Yusifün çün aldilər könlün ələ. (Yusif və Züleyxa)*

*Daş alubani dilbər könlüm şişəsin atar,
qarşu tutaram şişə, bilmən qala ya sinə;*

*Çünkü Məcnun gördü ol üzündə həqqin surətini,
Aşiqin məşuqəsi Leyli olur didarına.* (Nəsimi)

*Bu dastanı bu gün bünyad edəlüm,
Həqqin qüdrətlərin biz yad edəlüm.* (Dastani-Əhməd Hərami)

*Qəmzəsin sevdin, könül, canın gərəkməzmi sana?
Tiğə urdun cismi-üryanın, gərəkməzmi sana?* (Füzuli)

*Şu dəmdən kim, sənin gördüm cəmalın,
Giriftar olmuşam yüz min bəlayə.* (Xətai).

*Baxdım ətvərinə – bir tülək tərlən,
Baxışın görəndə mən oldum heyran.* (Vaqif).

Bütün qıpçaq tipli türk dilləri ailəsində və Tuva, Sarı-uyğur, Şor dillərində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda - n şəkilçisi işləkdir.

Yazılı mənbələrin və müasir şivələrin materiallarından aydın olur ki, tarixən -ın, -in, -n şəkilçisi iki hal – yiyəlik və təsirlik hal funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Hal formalarının diferensiallaşması prosesində -n təsirlik halı bildirmək funksiyasını ədəbi dildə itirmiş, şivələrdə qorunub saxlanmışdır.

Azərbaycan şivələrində qorunub saxlanılan qədim xüsusiyyətlərdən biri də birinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsidir; məs.: - *Başım iyəsi olsaydı, meni də çaya salallar* - *Babam qənnadi tükəni vardı Təbrizdə* (Təb.); - *Dişim ağrisinnən sərənat yatməmişəm* (L.) və s.

Buna qədim yazılı abidələrin və klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəlmək mümkündür: - *Közüm yaşı sawurukur kudhu akar...* "Gözümün yaşı sovruqlaşağa axar"; *ewim tuşi*, "evimin qarşısı" (M.Kaşğari); - *Mənim köprüm yanında bu qovğa nədir, niyə şivən edirsiz?* – *dedi* (KDQ); - *Mənim könlüm anlara çox rəğbəti var* (Şühədanamə).

Şahənşah dedi: ey anım parası. (Dastani-Əhməd Hərami)

Gözlərim gəməsi ləngər saldı qan dənizinə. (Q. Bühranəddin)

Gedəli sən yıxıldı könlüm evi. (Kışvəri)
Bu könlüm təxtinə sultandır, ey dust. (Xətai)
Könlüm odu qaldı yanə-yanə. (Füzuli, II ., s.37)

Qədim yazılı abidələrdə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisi əksər məqamlarda işlənmişdir. Mənsubiyyət şəkilçisi müəyyənlik ifadə etdiyindən, ondan sonra hal şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac qalmamışdır. Tədricən cümlədə sözlər arasında idarə əlaqəsi tam formalaşmış, bu xüsusiyyət ədəbi dildə arxaıqlaşmış, şivələrdə isə bu proses davam etməkdədir.

Şəxs kateqoriyasının III şəxs cəmində -lar, -lər şəkilçisinin əvəzinə -la, -lə formasının işlənməsi Güney Azərbaycan şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bu şəkilçiyə məhdud kəmiyyətdə Dərbənd, Zəngibasar, Qax və Meğri şivələrində də rast gəlinmişdir; məs.; *aşıxla, cəvizlə* (Meğ.), *doxdurra, moşinna* (Dər.), *babadıla, nənədilə* (Zb.) və s.

-la, -lə şəkilçisi XIV-XIX əsr Azərbaycan klassiklərinin dilində fellərlə işlənmişdir:

Püstani səvəllə cümlə mərdan
Sürtəllə məni məzari yarə. (Füzuli)

Çünki bunlar olubla divanə
Bizə bir şah gərəkdə fərzanə. (S.Ə.Şirvani)

-la, -lə formasının -lar² şəkilçisinin r səsi düşmüş variantı və ya müstəqil şəkilçi olması mübahisəlidir. Bəzi müasir Türk dillərində və şivələrində sonor r samiti tələffüzdə daha çox düşən səslərdəndir. Azərbaycan dili şivələrində də r səsinin düşməsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə təzahür edir. Bu səsin düşməsi nəticəsində üçünü şəxs xəbərlik və kəmiyyət şəkilçiləri -dı⁴, -la² şəklində işlənir. -la, -lə formasının klassiklərin əsərlərində və müasir Türk dillərində məhdud arealda işlənməsi, ədəbi dildə sabitləşməməsi onun danışıq xüsusiyyəti olmasını söyləməyə əsas verir.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Amansariyev, J. *Türkmen Dialektologiyası*. Aşqabat, 1970.
2. Abdullayev, M. *Saxur Uşaqlarının Nitq Nöqsanları: Onları Necə Aradan Qaldırmalı? // "Ana Sözü" jurnalı*, 1993, №1-6.
3. Axatov, Q.X. *Tatarskaya dialektologiya*. Ufa, 1979.
4. Baskakov, N.A. *Severnıe Dialekti Altayskoqo (Oyrotskoqo) Yazıka*. Moskva, 1966.
5. Baskakov, N.A. *Noqayskiy Yazık i Ego Dialekti*. Moskva-Leninqrada, 1940.
6. Dəmirçizadə, Ə. *Azərbaycan Dilinin Üslubiyatı*. Bakı, 1962.
7. Dmitriev, N.K. *Qrammatika Başkirskoqo Yazıka*. Moskva-Leninqrada, 1948.
8. Dmitriev, N.K. *Kategoriya Prinadlejnosti//Issledovaniə po Sravnitelğnoy Qrammatike Törkskix Yazıkov*. Ç.2. Moskva, 1956.
9. Əzizov, E. *Azərbaycan Dilinin Tarixi Dialektologiyası*. Bakı, 1999.
10. Isxakov, F.Q., Palğımbax A.A. *Qrammatika Tuviniskoqo Yazıka*. Moskva, 1961.
11. Kononov, A.N., *Qrammatika Sovremennoqo Uzbekskoqo Literaturnoqo Yazıka*. Moskva-Leninqrada, 1956.
12. Mirzəzadə, N., *Azərbaycan Dilinin Tarixi Qrammatikası*. Bakı, 1990.
13. Musaev, K.M., *Qrammatika Karaimskoqo Yazıka*. Moskva, 1964.
14. Pokrovskaya, L.A., *Qrammatika Qaqauzskoqo Yazıka*. Moskva, 1964.
15. Ramstedt, Q.I., *Vvedenie v Altayskoe Yazıkoznanie*. Moskva, 1957.
16. Serebrennikov, V.A., Hacıyeva, N.Z., *Türk Dillərinin Müqayisəli Tarixi Qrammatikası*. (Tərcümə edən: T.Hacıyev). Bakı, 2002.
17. Şirəliyev, M., *Azərbaycan Dialektologiyasının əsasları*. Bakı, 1967.
18. Şçerbak, A.M., *Qrammatičeskiy Oçerk Yazıka Törkskix Tekstov X-XIII vv. iz Vostoçnoqo Turkmenistana*. Moskva-Leninqrada, 1961.
19. Şçerbak, A.M., *Qrammatika Starouzbekskoqo Yazıka*. Moskva-Leninqrada, 1962.
20. Şçerbak, A.M., *Sravnitelnaya Qrammatika Törkskix Yazıkov*. İmya. Leninqrada, 1977.
21. Vekilov, A.P., *Turetskaya Dialektologiya*. Leninqrada, 1973.

İxtisarlar

KDQ - Kitabi-Dədə Qorqud; B.-Bakı, Dər. - Dərbənd, qər.-qərb, Qb.-Quba, Gəd.-Gədəbəy, İm.-İmişli, Kər.- Kərkük, L.-Lerik, Lən.-Lənkəran, Muğ. - Muğan, Nax.-Naxçıvan, Meğ.- Meğri, Ş.-Şəki, Təb.- Təbriz, Zb.-Zəngibasar, Zən. Zəngilan.

Sərf və Nəhv Bir-birindən Ayrı Deyil

İbrahim Rafraf

Giriş

Azərbaycan Türkcəsində bütün dilçilik məsələləri, o cümlədən hal kateqoriyası, respublikada elmi fəaliyyət göstərən dil mütəxəssisləri tərəfindən geniş miqyasda və bacarıqlı şəkildə araşdırılmış və bu sahədə möhtəşəm bir elmi məktəb yaranmışdır. Bir əsirdən artıq davam edən bu gərgin elmi çalışmaların nəticəsində bu gün Azərbaycan dilçiliyi yüksək elmi mənzilətlə tanınmaqdadır. Bir qayda olaraq, qramatika fonetika (səs bilimi), morfolojiya (sərf) və sintaksis (nəhv) başlıqlı üç bölümdə təhlil edilir. Ancaq bu üç bölümü bir- birindən təcrid edilmiş halda görmək ənənəsi çox qədim bir ənənədir və təəssüflə bəzən yanlış nəticələrə də yol açmışdır. Onun üçün dilçiliyin ayrı- ayrı qolları bir orqanik vəhdət çərçivəsində təhlil edilməlidir, desək, yanlış fikir yürütmüş olmarıq.

Biz morfo-sintaktik kateqoriyaları ardıcıl məqalələr şəklində gözdən keçirəcəyik və ümid edirik ki, həmin qeydlər qramer bilimində yeni, morfo-sintaktik baxışın inkişafında az da olsa, təsir qoymuş olsun. Dilin eyni zamanda sərf və nəhv alanına aid olan kateqoriyalarından biri də ismin hal kateqoriyasıdır. Hal kateqoriyası üzərində də Azərbaycan dilçiliyində vahid dilçilik nəzəriyyəsi mövcuddur, ancaq bunu keskinliklə morfolojiya biliminin tədqiq obyektinə kimi gormək ənənəsi üzündən bu nəzəriyyə bütün durumları izah edəcək imkanda görünür və bəzi yanlış nəticələrə yol açır, örnək olaraq:

- 1 - Hal kateqoriyasının geniş əhatəli tərifı yoxdur.
- 2 - "Adlıq hal" deyə çox geniş qapsamlı və ibhamlı bir məfhum var.
- 3 - Hallar sadəcə morfolojik əlamətlər əsasında təqdim edilir, hal bu ki, ismin morfolojik əlamətlə təmsil olunmayan bir çox qramatik halları var.
- 4 - Bu morfolojik əlamətlər təkə hal kateqoriyasına xidmət etmir, onların başqa qramatik vəzifələri də var.
- 5 - Formal əlamətlər əsasında qurulduğuna görə, hal nəzəriyyəsi Azərbaycan dilində ismin hallarının hamısını qeydə ala bilmir və dünyanın bəzi dillərində hal kateqoriyasının zətən mövcud olmadığı qənaətindədir.
- 6 - İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində bir ismin başqa ismi "idarə" etməsi qəbul edilir, halbuki idarə əlaqəsi ancaq fellə tamamlığın sintaktik münasibətinə aiddir.

7 - Həmin növ söz birləşmələrində isimlərin arasında "uzlaşma" əlaqəsindən söhbət gedir. Qeyd etmək lazımdır ki, uzlaşma əlaqəsi ancaq mübtəda ilə xəbərin münasibətinə aiddir.

Bu qeydləri nəzərə alaraq, hal kateqoriyasının Azərbaycanın güclü dilçilik dairələri tərəfindən bir daha araşdırılması zərurəti özünü göstərməkdədir.

Bu yazıda müəllif hal kateqoriyasına aid müəyyən mülahizələri önərgə şəklində təqdim etməkdədir.

İsmin Halları Haqqında Ümumi Anlayış

Nitq çərçivəsində isimlər başqa hissələrə yaxud da cümlə üzvlərinə qarşı müxtəlif sintaktik münasibətlərdə olurlar. İsmnin hal kateqoriyası həmin münasibətləri öyrənən qramatik bölümdür. Dərs vəsaitində və qramer kitablarında ismin aşağı- yuxarı altı halı bu şəkildə təqdim edilməkdədir: *adlıq, yiyəlik, təsirlik, yerlik, çıxışlıq, yönülük*. İsim müəyyən morfolojik əlamətlər qəbul etməklə yuxarıda qeyd edilən müxtəlif halların birində çıxış edə bilər. İsmnin adlıq halının morfolojik əlaməti yoxdur və həmin əlamətsizlik özü bir morfolojik əlamət sayılır. İsim müəyyən sintaktik quruluşda sadəcə bir halda çıxış edə bilər. İsmnin hal kateqoriyası sintaktik əlaqəyə girməyin hazırlıq mərhələsidir. Bura kimi hal kateqoriyasının ana xətlərini təqdim etmiş olduq və hər şey zahirdə nüqsansız görünür, ancaq məsələ bir az etraflı təhlil edilirsə, olduqca mürəkkəb bir durumla qarşılaşırıq.

Şəkilçilər Morfo-sintaktik Məzmunların Əlamətidir

İlk çəşqinliq oradan irəli gəlir ki, hər hansı morfolojik əlamət qəbul etməyən, "çılpaq" isim *adlıq* hal altında sıralanır, və hətta "bəzi dillərdə isim hər hansı hal şəkilçisi qəbul etməz, bu üzdən belə dillərdə hal kateqoriyası yoxdur" - deyə yanlış bir fikri müdafiə etmiş oluruq. Dünya dillərinin bir çoxunda morfolojik əlamətlə təmsil olmayan bol- bol qramatik kateqoriyalar var. Misal üçün İngiliscədə felin müxtəlif zamanlarda təsrifində şəxs şəkilçiləri iştirak etmir və bəzən sadəcə üçüncü şəxsin tək müəyyən şəkilçi ilə təmsil olunur (*I go, you go, he goes, we go, you go, they go*). Farsçada ismin hal şəkilçiləri çox məhduddur, və müəyyən və qeyri- müəyyən təsirlik hala məhdudlaşır (*mən ketabra xandəm, mən ketabi xandəm*). Türk dilində yanaşma əlaqəsini əks etdirən hər hansı morfolojik əlamət yoxdur (*dəmir qarı, böyük şair*). Bununla belə bu dillərdə bu kimi qramatik kateqoriyaların mövcud olmadığını iddia etmək yanlış olar. Həqiqət odur ki, qramatik kateqoriyalar hər dildə eyni şəkildə ifadə olunmur. Bəzi dillər (özəlliklə iltisacı dillər) bu kateqoriyaları daha çox şəkilçi vasitəsi ilə ifadə edir, bəzi dillərdə isə söz sırası önəmli rol oynayır (misal üçün İngiliscədə sual cümləsi), bəzən isə həmin vəzifə köməkçi nitq hissələrinin yardımı ilə həyata keçir (misal üçün çox dillərdə şərt cümləsi şəkilçi ilə deyil, köməkçi nitq hissələri ilə ifadə olunur). Fars dilində vokativ (xitablıq) hal müəyyən

şəkilçi vasitəsi ilə ifadə olunur (*saqiya, Şaha, məlika, sarbana, Həsəncan...*). Ərəb dilində isə həmin vəzifə köməkçi nitq hissələrinin vasitəsi ilə həyata keçir (*əyyöhən nəbi, əyyöhəl insan*). Türk dilində isə xitablıq halı ifadə etmək üçün bu kimi birbaşa vasitələr mövcud deyildir, ancaq buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, Türk dilində xitablıq hal yoxdur. *Xitablıq hal olmasaydı, heç kəsə üz tutmaq və heç nəyi çağıрмаq mümkün olmazdı.*

Hal kateqoriyası, "ismin iştirak etdiyi sintaktik əlaqələrdə başqa komponentlərə qarşı münasibəti" şəklində başa düşülürsə, formal əlamətlərdən asılı olmayaraq, bütün dilləri əhatə edən geniş dil kateqoriyasıdır və bir dilin qramatikasından daha çox ümumi dilçiliyə aiddir və bu üzdən ümumi kateqoriya adlana bilər. Bir az sonra görəcəyimiz kimi, Türk dilində hal kateqoriyası hər zaman morfolojik əlamətlərlə təmsil olunmur və heç bir şəkilçi ilə müşayiət olmayan isim sadəcə bir hal (adlıq hal) yox, qramatik baxımdan hətta bir neçə halı təmsil etməkdədir, fikir verin:

1 - *Dəniz, nə gözəlsən!*

2 - *Dəniz dalğalandı.*

3 - *Mən dəniz gördüm.*

4 - *Dəmir iradə.*

Birinci misalda *dəniz* sözü vokativ (xitablıq) durumdadır və cümlənin başqa üzvləri ilə sintaktik baxımdan müəyyən bir əlaqəni oluşturmaqdadır. Vokativ halı təmsil edən şəkilçi olmasa da, bu halda çıxış edən ismin vurğusu, başqa hallarla fərqli olaraq birinci hicaya düşür, buradan isə aydın olur ki, xitablıq hal, yazıda işarəsi olmasa da, fonetik şərtlənmə yolu ilə nitqdə səslənir və bu mənada heç də *çılpaq* sayılmaz. İkinci misalda *dəniz* sözü cümlənin mübtədasını təşkil edir və cümlənin xəbəri ilə güclü sintaktik əlaqə oluşturmur. Üçüncü misalda isə *dəniz* sözü felin tamamlığını təşkil edir və cümlənin xəbəri ilə çox fərqli bir sintaktik əlaqədə yer alır. Dördüncü misalda *dəmir* sözü təyin rolunda çıxış edir və yanaşma əlaqəsinin birinci komponentini təşkil edərək atributiv fəaliyyət göstərir və atributiv ya *tanımlama* hal kimi təqdim edilə bilər. Eyni zamanda dördüncü misalda *iradə* sözü yanaşma əlaqəsinin ikinci komponentini təşkil edərək, haqqında məlumat verilən, *tanımlanan* hissə kimi çıxış edir və bu üzdən *tanımlanma* halın ornəyidir. Bu iki hal (İngiliscə: *subject, attribute*) həmişə bir- birini müşayiət edir. Söz yox ki, "isim çılpaq şəkildə işlənmişdir" - deyə bu beş halı eyniləşdirmək və onları "adlıq" hal altında sıralamaq böyük bir səhvə yol verməkdir. Burada ismin başqa komponentlərə qarşı bambaşqa sintaktik münasibətlərdə olduğu aydın şəkildə görünməkdədir. Üstəlik, sözlükdə qeyd edilən *dəniz* sözünü də bunlarla qarışdırmaq olmaz, çünki *dəniz* sözü sözlükdə sadəcə öz leksik mənası ilə çıxış edir

və hər hansı başqa nitq hissəsi ilə bağlantısı yoxdur. İsim öz adlıq halında sadəcə sözlükdə və sirf leksik mənada rastlana bilər.

Amma nəzərə gələn, çağdaş dilçilikdə ismin altı halı (adlıq, yiyəlik, təsirlik, yerlik, çıxışlıq, yönlük) üzərində daha geniş bir razılaşma mövcuddur. Bu fikir isə sadəcə ismə bağlanan zahiri şəkilçilər əsasında formalaşmışdır. İsmın hallarını onun morfolojik əlamətləri əsasında təqdim etmək və ismin iştirak etdiyi sintaktik əlaqəyə sayğısız qalmaq elmi cəhətdən düzgün ola bilməz. İsmın halları sadəcə onun iştirak edə biləcəyi sintaktik əlaqələr çərçivəsində görünə və təhlil edilə bilər. Hətta o dilçilər ki, ismin hallarını şəkilçilər əsasında təhlil edirlər, məsələn "təsirlik hal" dedikdə istər- istəməz bir sintaktik əlaqədən danışırlar.

Həqiqət odur ki, ismin hallarını sadəcə morfolojik əlamətlər əsasında və sintaktik əlaqədən təcrid edilmiş şəkildə təhlil etmək bizi yanlış nəticələrə götürə bilər, belə ki, məsələn qeyri- müəyyən təsirlik halı (mən kitab oxudum) *adlıq* hal kimi başa düşək. *Təsirlik hal* dedikdə fellə vasitəsiz tamamlığın əlaqəsi nəzərdə tutulur (*mən kitabı oxudum*), ancaq qeyri- müəyyən təsirlik hala gəlincə (*mən kitab oxudum*), *kitab* sözünü hansısa şəkilçi qəbul etmədiyinə görə ismin adlıq halı kimi qəbul edirlər. Təkcə qeyri- müəyyən təsirlik hal deyil, bir çox müstəqil qramatik durumlar yanlış olaraq "ismin adlıq halı" altında sıralanır, o cümlədən:

- 1 - Mübtədaliq hal: *qar yağır*.
- 2 - Xəbərlik hal: *Bu Yaşardır*.
- 3 - İsim zaman zərfliyi rolunda (atributiv hal): *sabah görüşürük*.
- 4 - İsim təyin rolunda (attributiv hal): *dəmir qapı*.
- 5 - Vasitəsiz tamamlıq (təsirlik hal): *mən kitab oxudum*.
- 6 - İkinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi (genitiv hal): *vətən sevgisi*.
- 7 - İsim feli birləşmələrin birinci tərəfi kimi (mübtədaliq hal): *gün çıxanda*.
- 8 - Bəzi mürəkkəb fellərin tərkib hissəsi kimi: *qulaq asmaq, tərəf çıxmaq, göz gəzdirmək, düşməni kəsilmək*... Bu durumda ismin adlıq haldamı, yoxsa başqa bir halda çıxış etdiyi sual altındadır.
- 9 - Xitablarda (xitablıq hal): *dəniz, nə gözəlsən!*
- 10 - İsim adlıq cümlə kimi: *Baki, Qız Qalası, 1923- cü il*. Kəskinliklə demək olar ki, bu kimi ornəklərdə isim xəbərlik halında səslənir.

Bu qədər fərqli sintaktik bağlantıların hamısını ismin adlıq halı altında sıralamaq sadəcə və sadəcə bir səhv nəticəsi olmuşdur: ismin hallarını təkcə şəkilçilər əsasında, yəni sadəcə morfolojiya alanında təhlil etmək.

Beləliklə, "ismin çırpıq halı" ən azı yeddi morfo-sintaktik hal durumunu ortaya çıxarır:

İsmin çılpaq halları	misallar
Adlıq (nominativ) hal	<i>Dəniz</i> (sözlükdə olduğu kimi)
Təyini (atributiv) hal	<i>Dəmir</i> iradə
Təyinlənmə hal	<i>Dəmir iradə</i>
Müraciət halı (çağırış, xitablıq, vokativ hal)	<i>Dəniz</i> , nə gözəlsən!
Mübtədaliq (subjektiv) hal	<i>Dəniz</i> dalğalandı.
Xəbərlik (predikativ) hal	<i>Bakı</i> , 1923-cü il.
Təsirlik (akuzativ) hal	Mən <i>dəniz</i> gördüm.

İsmin "çılpaq" halları

İsmin Hal Kateqoriyası Morfo-sintaktik Kateqoriyadır.

İsmin halları sintaktik əlaqənin içində təhlil edilməlidir. Nə qədər ki, ismin iştirak etdiyi (edə biləcəyi) müstəqil sintaktik əlaqə var, kəskinliklə bir o qədər də hal var. Bir sözlə, ismin halları onun iştirak etdiyi sintaktik əlaqəni göstərən qramatik (morfo-sintaktik) kateqoriyadır. *Hal şəkilçiləri isə həmin sintaktik birləşmələrin tələbinə görə, və həmin sintaktik əlaqənin mahiyyətini göstərmək üçün ortaya çıxır və ismin bütün həqiqi hallarını da əhatə etmir. Yəni bəzi hallar hər hansı şəkilçi ilə ifadə olunmur və şəkilçilər də hər zaman sadəcə hal kateqoriyasına deyil, bəzən başqa məqsədlərə də qulluq edir.*

Azərbaycan dilinə aid olan qramer kitablarında əksərən hal, mənsubiyyət və xəbərlik deyə ismin üç morfo-sintaktik kateqoriyasından bəhs edilir. Bunların hər biri müəyyən şəkilçilərlə müşayiət olunur, ancaq onda ki, isim cümlənin mübtədasi kimi çıxış edir, bunu sadəcə ismin adlıq halı kimi dəyərləndirirlər. Bəlkə ona görə ki, burada hər hansı şəkilçi iştirak etmir. Çəşqınlıq da elə burdan başlanır. Əgər ismin xəbərlik kateqoriyası var, nə üçün mübtədaliq kateqoriyası yoxdur? Üstəlik bunların hamısı hal kateqoriyasından başqası deyildir, çünki ismin hansısa sintaktik əlaqədə iştirak etdiyini göstərir. Nə üçün yiyelik bir hal kimi, mənsubiyyət isə müstəqil bir kateqoriya kimi dəyərləndirilir? Bütün bunlar iki-tərəfli əlaqələndir: mübtədə- xəbər, yiyelik- mənsubiyyət, subjekt, atribut...

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ismin yiyelik forması hər zaman yiyelik anlamını ifadə etmir. Fikir verək:

- 1 - *Yaşarın pulu çoxdur.*
- 2 - *Yaşarın sözü haqdır.*
- 3 - *Yaşarın sözü danışıldı.*
- 4 - *Bu kitabın yiyəsi yaşardır.*

Birinci misal aydıncasına yiyelik anlamını ifadə edir: *Yaşarın malik olduğu pul.* Burada sadəcə iki tərəf var: Yaşar və onun malik olduğu pul. İkinci misalda bir az yiyelik, ancaq daha çox bir növ bağlantı anlamı var: *Yaşarın danışdığı söz əlbəttə ki, Yaşarın malik olduğu söz anlamına gəlməz.* Burada da iki tərəf mövcuddur. Üçüncü misalda yiyelik xüsusiyyəti daha da zəyifləmiş, və bağlantı ya *nisbət* anlamı olduqca güclənmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu cümlənin mənası sadəcə iki tərəfə

məhdudlaşmır. *Yaşarın sözü* "Yaşar haqqında danışılan söz" deməkdir, yəni həm Yaşar, həm onun haqqında danışılan söz, həm də Yaşar haqqında danışanlar ortadadır. Dördüncü misedə isə, yiyəlik anlamı zətən öz əksinə çevrilmişdir, və birləşmənin ikinci hissəsinə köçürülmüşdür. Bütün bunlar göstərir ki, bu növ söz birləşməsinin birinci hissəsini yiyəlik durumunda görmək yanlış adlandırmanın nəticəsidir. *İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsi* adı ilə qeyd edilən bu mühüm sintaktik birləşmələrin birinci tərəfi, başqa dillərdə olduğu kimi, ismin *genitiv* halı, ikinci tərəfi isə ismin *mensubiyyət* halı şəklində təqdim edilsə, elmi cəhətdən daha düzgün olar, çünki nisbət qavramı yiyəlik qavramından daha genişdir, hər yiyəlik nisbətdir, amma hər nisbət yiyəlik deyil. Sözsüz ki, genitiv halın müəyyən və qeyri-müəyyən olmaq üzərə iki biçimi göz önündədir. Ancaq bunları iki müstəqil hal kimi nəzərə almaq düzgün olmaz, çünki müəyyənlik özü müstəqil bir kateqoriyadır, necə ki, təsirlik halın da müəyyən və qeyri- müəyyən biçimlərini iki müstəqil hal kimi görmək olmaz.

Dedik ki, hal anlayışı sadəcə sintaktik əlaqənin içində özünü göstərir. İsmın cümlədə və birləşmələrdə mövqeyi bunlardan ibarətdir:

- 1 - Cümlənin baş üzvü (mübtədə, xəbər)
- 2 - Cümlənin ikinci dərəcəli üzvü (təyin, tamamlıq, zərflilik)
- 3 - Cümlə üzvləri ilə bağlantısı olmayan hallar

Bu mülahizələr əsasında ismin halları aşağıdakı cədvəldə olduğu kimi təqdim edilə bilər:

İsmın halları	misallar
Adlıq (leksik ya nominativ) hal	<i>Dəniz</i>
Müraciət halı (çağırış, xitablıq, vokativ) hal	<i>Dəniz, nə gözəlsən!</i>
Mübtədəliq (subjektiv) hal	<i>Dəniz dalğalandı.</i>
Xəbərlilik (predikativ) hal	<i>Bu, dənizdir.</i>
Təyini (atributiv) hal	<i>Dəmir iradə</i>
Təyinlənmə hal	<i>Dəmir iradə</i>
Genitiv hal (nisbət halı)	<i>Dənizin suyu, dəniz suyu</i>
Mənsubiyyət hal	<i>Ölkənin dənizi</i>
Yerlik (lokativ) hal	<i>Yaşar dənizdədir.</i>
Çıxışlıq (ablativ) hal	<i>Yaşar dənizdən çıxdı.</i>
Yönlük (direktiv) hal	<i>Yaşar dənizə getdi.</i>
Təsirlik (akuzativ) hal	<i>Mən dəniz gördüm, dənizi gördüm.</i>
Aracıq (instrumental) hal	<i>Qələmlə yazmaq.</i>
Eşlik (birgəlik) hal	<i>Mən Yaşarla görüşdüm.</i>

İsmın Hallarının Geniş Tablosu

İsim Necə Hal Qəbul Edə Bilər?

İsim bir sintaktik quruluşun içində neçə hal qəbul edə bilər? - sualına təkcə belə yanaşmaq olar: *isim bir sintaktik əlaqədə ancaq bir halda çıxış edir, və zərurətən adını cəkdüyimiz halların birini qəbul etməlidir*. Belə bir durumu təsəvvürə gətirmək olmaz ki, bir cümlədə bir isim bir fellə təsirlik əlaqəsində, eyn zamanda həmin fel, ya da başqa bir fellə çıxışlıq əlaqəsində ola. Bu üzdən bu kimi hallar eyni isimdə birləşə bilmir. Ancaq elə qramatik quruluşlar var ki, bir nitq hissəsi iki müxtəlif nitq hissəsi ilə iki müxtəlif sintaktik əlaqə oluşturmaq (qoşa sintaktik bağlantılar). Məsələn *Yaşar kitabı bir gündə oxudu* cümləsində *oxudu* feli qoşa sintaktik bağlantıdadır: *kitab oxumaq* və *bir gündə oxumaq*. Birincisi idarə əlaqəsi, ikincisi isə atributiv əlaqədir və *oxudu* feli bu əlaqələrin hər ikisində iştirak edir. İsim də qoşa sintaktik bağlantılarda ola bilər. Misallarda qoşa sintaktik bağlantıda olan isimlərin altı cizilmişdir:

- Mən Fizulinin divanını oxumuşam (mənsubiyyət+ idarə).
- Qızım öyrəncidir (mənsubiyyət+mübtədaliq).
- Arağcının məndədir (yerlik+xəbərlik).
- Qardşımla kinoya getdim (mənsubiyyət+eşlik).

Bir ismin zahirən iki halda görünməsi bəzi vaxtlar əslində bir haldır. Bəzi misallara fikir versək, məsələ aydınlaşar:

1 - İsmi birləşmələrdə belə durumlar ortaya çıxır ki, bir kərə hal şəkilçisi qəbul etmiş isim bir daha başqa bir hal şəkilçisi qəbul edir: *qardaşınla kinoya getdim* (mənsubiyyət+eşlik), *qızımın adı Sevildir* (mənsubiyyət+genitiv). Həqiqət belədir ki, söz birləşməsi (sənin qardaşın) yenidən sintaktik əlaqəyə girəndə çılpaq bir isim kimi (bir leksik vahid kimi, adlıq halda) dəyərləndirilməlidir və belə hesab edilməlidir ki, yeni artırılan şəkilçi onun bir tərkib hissəsinə deyil, zətən birləşmənin bütünüə artırılır: *sənin qardaşınla* = (*sənin qardaşın*)la. Bu o deməkdir ki, *qardaş* sözü mənsubiyyət halında, *sənin qardaşın* sözü isə eşlik halda səslənir.

2 - İsmi bir çox halları eyn zamanda xəbər rolunda çıxış edir, bu isə zahirdə ismin iki halda çıxış etməyini göstərir: *Bu kitab Yaşarındır*, *Bu xəbər Bakıdandır*, *mənim inamım Azərbaycanadır*, *mənim gözüüm səndədir*.

Məsələ ondadır ki, xəbər şəkilçisi şəkilçiləşmiş feldir. Onda həm məhdud ölçüdə şəkilçi xüsusiyyətləri var (qoşulduğu kəlmənin səs quruluşuna tabe olur, amma vurğu qəbul etmir), həm də fel kimi onda idarə etmə qabiliyyəti var. *Bu xəbər Bakıdandır* cümləsində *Bakıdan* sözünün çıxışlıq halında olması həmin xəbər şəkilçisinin tələbinə görədir. Xəbər şəkilçisini müstəqil bir fellə dəyişsək, məsələ aydınlaşar: *Bu xəbər Bakıdan gəlir*, *Mənim inamım Azərbaycana söykənir*, *mənim gözüüm səndə qalıb*.

3 - Bəzi vaxtlar söz birləşmələri ixtisar edilmiş səkildə işləndiyinə görə ismin zahirdə iki hal qəbul etdiyi nəzərə gəlir, və həmin söz birləşmələrinin mükəmməl şəkli yerinə qoyulsa, aydın olacaq ki, şəkilçi ismə deyil, zətən adlıq hal dəyərinə olan ismi birləşməyə artırılmışdır: *qızım öyrəncidir* => *mənim qızım öyrəncidir*, *bu kitab Yaşarındır* => *bu kitab yaşarın kitabıdır*.

4 - Hal şəkilçiləri adı ilə tanıdığımız vasitələr həmişə hal kateqoriyasına xidmət göstərmir. Bunların fəaliyyət dairəsi çox daha genişdir. Misalların bəzilərində zahirdə hal şəkilçiləri görünən morfemlər zəatən leksik şəkilçilər kimi fəaliyyət göstərirlər və hal kateqoriyası ilə bağlantıları yoxdur. *Bakıda görüş iki saat sürdü* misalında hal xüsusiyyəti olsa da, çox zəyifdir, bu daha çox atributiv birləşmədir və birinci hissə daha çox təyin rolunda çıxış edir. *Bizdə Azərbaycana sevgi sonsuzdur* misalı bu fikri daha qabarıq tərzdə ifadə edir. Hal şəkilçiləri adı ilə tanıdığımız vasitələr, təkcə hal kateqoriyasına deyil, həm də sözdüzəldici şəkilçi kimi yeni sözlərin törəməsinə xidmət göstərirlər. *Mən səni ürəkdən sevirəm* misalında *ürəkdən* sözü zərflikdir. Bu misallar leksikologiya və morfologiya alanlarının üst-üstə düşdüyünü göstərir və belə bir hökm çıxarmağa imkan yaradır ki, *sözdüzəldici və sözdəyişdirici vasitələr bir-birindən kəskin fərqlənir*. Başqa misallar:

- Bir *azdan* gəlirəm (zaman zərfliyi).
- *Düzünü* deyirəm (tərz zərfliyi).
- *Köndələn* çapmaq (tərz zərfliyi).
- Çitin arşınını *iki Sahıdan* satmaq (kəmiyyət zərfliyi).
- Sənin *acığın* Yaşarla kinoya getdim (səbəb zərfliyi).

Hətta zahirdə üç halı özündə birləşdirən isimlərə rast gəlmək olur: *mənim könlüm sənindədir* (genitiv+eşlik+xəbərlilik). Bu üç halın birləşməsi neçə məsələ ilə bağlıdır. Birinci, xəbər şəkilçisinin fəli xüsusiyyəti ki, ismin müəyyən halını tələb edir. *Mənim könlüm sənindədir => mənim könlüm sənində yaşayır*. İkinci, eşlik halın şəkilçisi (lə, la) şəkilçi ilə qoşma arasında keçid mərhələsindədir və bu üzdən qoşmanın bəzi xüsusiyyətləri onda qalmaqdadır. Qoşmalar ismin müəyyən halını tələb edirlər: *Yaşara görə, Yaşardan ötrü, Yaşar kimi, Yaşar ilə*. İsmnin yerinə əvəzlilik gələndə bəzən genitiv hal da fəal olur: *onun kimi, onun ilə* (=>*onunla*). Burada da hansısa həzf edilmiş bir hissə var və həmin hissə yerinə qoyulduğunda durum nüqsansız görünür: *sənində* (*sənin özündə*).

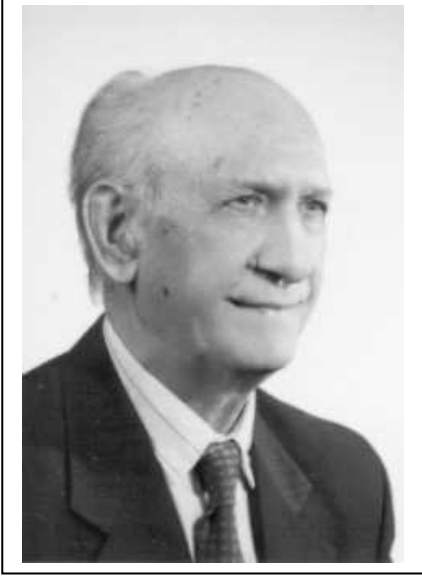
Beləliklə, bir daha ismin bir sintaktik əlaqə içində sadəcə bir hal qəbul edə biləcəyi qənaətinə gələ bilərik:

Baş vurulmuş qaynaqlar:

- 1 - Ə. Dəmirçizadə və D. Quliyev: Azərbaycan Dilinin Qramatikası, Bakı 1938
- 2 - S. Cəfərov, Ə. Abbasov, D. Quliyev: Azərbaycan Dilinin Qramatikası, Bakı 1939
- 3 - Professor B. Çobanzadə, F. Ağazadə: Türk Qrameri
- 4 - M. Şirəliyev: Azərbaycan Dilinin Qramatikası
- 5 - M. Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan Dili
- 6 - Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov: Müasir Azərbaycan Dili
- 7 - Y. Seyidov: Azərbaycan Dilinin Qramatikası, Morfologiya
- 8 - Dr. M.T. Zehtabi, Müasir Ədəbi Azəri Dili
- 9 - Mühərrəm Ərgin: Dil Bilgisi

**BATI ÂZERBAYCAN'DA HİRİSTYAN BİR DEVLETİN
KURULMASI PLANLARI
VE AVRUPALILARLA OSMANLILARIN ROLÜ (1918)**

Dr. Cevat Hey'et

Bu bildiriği hazırlarken târihî belgelerin yanı sıra, o dönemde bu hâdiselerle yakından ilişkisi olan ve etkili bir rol ifâ eden, “*İttihâd-ı İslâm Cemiyeti*”nin İranlı eşbaşkanı olan babam, merhum Mirze Ali Heyet’in şahsına anlattıklarını, ayrıca savaş esnâsında Osmanlı ordusu kumandanının (Ferîk) bir mektubunu da nakledeceğim.

İran’ın meşhur tarihçisi Ahmet Kesrevî “*Âzerbaycan’ın 18 Yıllık Tarihi*” adlı kitabının 710. sayfasından 764. sayfasına kadarki bölümünde bu konuyu aşağıdaki başlıklarla ele almıştır: “*Urmiye şehrinin problemleri*”, “*Simitko’nun Marşimon’u öldürmesi*”, “*Asûrîlerle savaş ve Selmas’ın canyakıcı olayı*”, “*Osmanlıların Âzerbaycan’a gelmesi hakkında*”, “*Selmas ve Urmiye olayının uzantısı*”, “*Hoy, Selmas, Urmiye ve çevre*

köylerde yaşayan Müslümanların Asûrîler, Ermeniler ve General Andranik’in üç bin kişilik ordusu tarafından katliam edilmesi”. Ayrıca Rusların ve İngilizlerin tahrikleri, Amerikan misyonerlerinin Ermeni ve Asûrî büyükleriyle müzâkereleri ve Batı Âzerbaycan’ı Müslümanlardan temizleyerek, Hıristiyan bir devletin kurulması yolunda onlara gösterdikleri yardımlar teferrüatıyla izah edilmiştir. Meselâ, 723. sayfada Urmiye’nin Hıristiyanlar tarafından işgal edilmesini anlattıktan sonra şöyle diyor: “Petros jandarmanın kumandanı ve İbrahim Han (kaçak Kafkasya Ermenisi) polis idâresinin başkanı oldu. Bir taraftan 16 kişiden oluşan İdâre Heyeti (şehri idâre eden 16 kişilik Hıristiyan meclisi) tüfek ve diğer silahları halktan alıyor, diğer taraftan da Mr. Şet’in (misyonerlerin şefi ve Amerikan Konsolosu’nun yardımcısı) emriyle, öldürülmüş insanlar evlerden ve sokaklardan toplanıp gömülüyordu. Bu sırada ekmek kıtlığı, açlık ve kışın soğuğu durumu daha da kötüleştiriyordu. Ruslar tarafından yakılan pazar onarılmadan yerli Müslümanların mezbahasına çevrilmişti, Hıristiyanlar o çevrede gördükleri Müslümanları öldürüyorlardı...”

Sonra şöyle devam ediyor: “Silahları toplamak bahânesiyle evlere giriyor, bütün değerli eşyaları, gıda maddelerini alıyor ve evdeki insanları öldürüyorlardı, kimsenin can ve mal güvenliği yoktu. Müslümanlara karşı bu biçim davranışlar Osmanlı ordusu gelinceye kadar devam etti.”

Kesrevi, kitabının 725. sayfasında “*Simitko'nun Marşimon'u öldürmesi*” bölümünde şöyle yazıyor: “Urmiye'de ayaklanan Hıristiyanlar yabancı devletlerin himayesiyle ayrı bir güç oluşturmak veya daha doğrusu İran'a karşı Hıristiyan bir devlet kurmak çabasıındaydılar. Ancak Asûrîler ve Ermeniler olarak sayıları az olduğundan, Kürtleri de kendileriyle beraber yapmak istediler ve bu hususta en uygun adam olarak Simitko'yu (Kürtlerin reisi) seçtiler.

Bu karar üzerine Asûrîlerin reisi ve Başpapazı Marşimon silahlı 140 kişiyle İsmail Ağa Simitko'yu görmeye gitmiştir. Simitko'nun itirafına göre Marşimon kendisine şöyle demiş: “Kürdistan adlanan bu topraklar hepimizin vatani olmuştur. Fakat mezhep ayrılıkları bizi dağıtmış ve bu duruma düşürmüştür. Şimdi ise birleşmeli, bu ülkeyi ele geçirmeli ve birlikte yaşamalıyız... Biz ordu seferber ettik, ancak süvari gücümüz yoktur. Eğer siz de bizimle beraber olursanız, Tebriz'e kadar hücum edip orayı da alırız.” Bu teklif Simitko'ya bir Müslüman olarak ağır geliyor ve Marşimon'u adamlarıyla birlikte öldürtüyor! Marşimon'un ölüm haberi Urmiye'de yayılınca, Hıristiyanlar dini liderlerinin emriyle iki gün katliam yapıp, 10 bin Müslüman ve Mûseviyi öldürüyorlar.”

725. sayfada şöyle deniliyor: “Marşimon'la birlikte Osmanlı topraklarından gelen Cilovlar yaklaşık 12 bin aileden ibâretti. Bunlara zâten Urmiye, Selmas, Sulduz ve çevresinde bulunan 20 bine yakın Ermeni ve Asûrî ailesi de eklendi. İrevan, Van ve Nahçıvan'dan kaçıp gelen 5-6 bin Ermeni de onlarla birleşti. Bunlardan 20 bin kişi tecrübeli askerdi, Rus ordusunun 800 subayı da Rusya'ya dönmeyip, 72 Fransız subayıyla birlikte askerleri komuta ediyorlardı. Savaş teçizatları 25 top ve 100 mitralyözden ibâretti. Rus konsolosu Nikitin, Amreikan konsolosu Şet ve Fransız Hastânesi'nin başhekimi Kujol, planlama ve yönlendirme görevini yürütüyorlardı. Asûrîlerde Marşimon'un katlinden sonra Ağa Petros askerî işlerden sorumluydu, Melik Hûşâbe de önemli mevkide olan Asûrîlerdendi.”

Sonra 755. sayfada şöyle diyor: “Böylelikle savaş devam ediyordu ki birdenbire Osmanlı ordusu Selmas tarafından gelmeye başladı. Osmanlı askerler gelir-gelmez toprakları dağıtım başında yerleştirip hiç beklemeden ateş açmaya başladılar. Hoy halkı Osmanlı askerlerinin gelişinden çok sevindi ve savaşmaya cesaretleri arttı. Diğer taraftan Ermeniler kendilerini iki ateş arasında gördükleri için galebeye olan ümitlerini yitirip, yalnız savaşarak kendilerini doğuş alanından uzaklaştırmaya çalıştılar. Osmanlıların şiddetli hücumlarıyla onların çoğu öldürüldü.

“Osmanlılar 2-3 günde Hoy ve çevresinde bulunan bütün Ermeni erkeklerini öldürdüler ve sonra Urmiye'ye geri döndüler.”

Kesrevi kitabının 763. sayfasında şöyle yazıyor: “Böylece Selmas ve Urmiye fitneleri Osmanlılar tarafından bastırıldı ve Dr. Şet ve yandaşlarının türettikleri fitne ateşi 130 binden fazla Müslüman ve birçok Hıristiyanın ölümü ile sona ermiş oldu. Çevredeki bütün binalar harâp oldu. Hıristiyanlar dahi evlerinden-yurtlarından derbeder oldular. Bir toplumun yabancıların elinde oyuncak olmasının sonucu işte budur!”

Ahmet Kaviyanpur'un “*Urmiye Tarihi*” adlı kitabında ve Prof. Hasan Alibeyli'nin “*İpek Yolu*” dergisinde yayınladığı makalesinde de olaylar takriben

Kesrevî'nin yazdığı gibi nakledilmiştir, ancak daha kısa ve aydın olarak. Bu iki kaynağa göre hadiseler böyle cereyan etmiş:

Ocak 1918 yılında İngiltere'nin ikinci kolordu kumandanı Gresi, Urmiye'deki Fransız Hastânesi'nin müdürü Kujol, Amerikan Konsolosu'nun muavini ve misyonerlerin şefi Makdavel, Rusya'nın Urmiye'deki Konsolos muavini V.P.Nikitin ve Asûrîlerin başpapazı Marşimon bir süre müzâkerelerden sonra, silahlanmış Ermeni-Asûrî kuvvetlerinin Çar ordusunun bölgede kalmış kuvvetlerinin desteği ve Amerikanların maddî yardımıyla Türklere karşı savaşı devam ettirmesine ve Âzerbaycan'da (İran'da) müstakil Hıristiyan bir devlet kurmasına karar verdiler. İngilizlerin tavsiyesiyle Kürtlerin de bu hedef doğrultusunda kullanılması önerildi. Bu maksat için Marşimon 3 Mart 1918'de 140 süvari asker ve birkaç Rus subayıyla beraber Simitko'yla görüşmeye giderek ona şöyle diyor: “Biz kendi güçlerimizi silahlandırıp hazırladık. Bizim süvari gücümüz azdır, sizin süvarileriniz bizimle beraber olursa gider Tebriz'i bile alırız.” Bu teklif Simitko'nun islami haysiyetine dokunur ve daha önceden hazırlanmış bir plân üzere Marşimon ve arkadaşları Simitko'nun süvarileri tarafından öldürülür.

Marşimon'un ölüm haberi Selmas'a ulaşınca, Asûrîler ve Ermeni Daşnakları iki günde onbine yakın silahsız Müslümanı katliam ederler. Asûrî Kilisesi katliam fetvası verir ve Kesrevî'nin söylediğine göre, 10,000 kişi öldürülür. Ahmet Kaviyanpur'un yazdığına göre, Hoy ve çevresindeki Hıristiyan-Müslüman savaşında takriben 130 bin kişi öldürülmüştür. Bu zaman Rus silahlı kuvvetleri Müslümanları silahsızlandırmak için emir çıkarmıştır. Bu emirde böyle yazılmıştı: “İran devleti Âzerbaycan'da tarafsızlığını koruyamadığı için müttefiklerin kararıyla yabancı (Osmanlı) orduları önlemek ve Âzerbaycan'a girmelerini engellemek maksadıyla Millî Hıristiyan Ordusu kuruluyor... Müslümanlar aşağıdaki şartlara riayet etmelidirler:

- 1- Stepanyans'ın başkanlığında 16 kişilik bir Meclis kuruluyor.
- 2- Şehirde olağanüstü hal ilan edildiğinden, polis idâresinin başkanı bu Meclis tarafından tayin edilmelidir.
- 3- Mhslhmanlar 48 saat zarfında silahlardan silahlardan ve silahları teslim etmelidirler
- 4- İran Kazak birimleri Rus subayların komutasına tabi olmalıdır

Bu zaman Ermeni General Andranik 3 bin kişilik ordusuyla Aras nehrini geçerek Hoy'u muhasereye alıp Hoyluların kökten geöirdikten sonra Urmiye'ye doğru yol alıp Hıristiyan kuvvetlerle birleşmek ve Hıristiyan Devletinin kurulacağı yerde Osmanlı ordusunun muhtemel hücumunun karşısına almak için harekete geçerg Andranik kendi plânları gerçekleştirmek ve “Bhyhk Ermenistan” devletini kurmak konusunda Rus ve İngiliz kumandanları da onay almıştı

Bu esnada Osmanlı Türk Ordusu Âzerbaycan'a gelerek Hoy ve Selmas'ta Andranik ve diğer Hıristiyan güçlerle savaşa girip onları yenilgiye uğrattır. Bunun üzerine Andranik kendi ordusuyla kaçmak mecburiyetinde kalır. Böylece Âzerbaycan'da müstakil Hıristiyan devletinin kurulması hayâli 130 bin insanın hayâtı pahasına bitmiş olur.

Şunu da belirteyim ki o dönemde İranlılarla Osmanlılar arasında dostluk ilişkilerini güçlendirmek amacıyla Tebriz'de kurulan “İttihâd-ı İslâm Cemiyeti”nin İranlı eşbaşkanı olan (Osmanlı tarafından Cemiyet'in başkanı, merhum Yusuf Ziya Beğ idi), halkın ve devletin güvendiği ve Osmanlı ordusu başkumandanı Ali İhsan Paşa'nın da saygı gösterdiği şahıs olarak bilinen ve bu hâdiseleri yakından müşahade eden babam, merhum Mirze Ali Heyet (Müctehid)'in o kanlı olaylar ve Osmanlıların sonraki tepkileri hakkında bizzat şahsıma anlattıkları da yukarıda yazdıklarıyla mutabıktır.

Makalemin sonunda bu facianın bir parçasını açıklayan târihî bir mektubu o dönemin hadiseleriyle ilgili bir belge olarak nakletmek istiyorum. Bu mektup o dönem Âzeri Müslümanların yardımına gelen Osmanlı ordu kumandanı (Ferik) tarafından Emir Erşed'e yazılmıştır. Emir Erşed hükümet taraftarı olan ve Ermeni-Asûrî mezâlîmi karşısında ağabeyi Serdar Aşayir Hacıalilü ile birlikte Osmanlılarla işbirliği yapan büyük bir aşiretin hânı (reisi) idi. Bu mektup birkaç diğer mektupla beraber benim eniştem olan Dr. Cihanşah Hacıalilü'nün babası Serdar Aşayir'in arşivinde saklanılmıştır. Mektupta adı geçen Topçu Mahmud Han Türkiye'de Harp Mektebi'ni bitirmiş ve İran ordusuna geçtikten sonra general rütbesi almış şehit General Mahmud Emin'dir.

İşte mektubun metni:

Emir Erşed Han hazretleri huzûr-i âlilerine:

Mektûb-i şeriflerini aldım. Samîmî ve berâderâne teşekkürler ederim. Bu havâlîde elbette mesmû'-i âlileri olmuştur ki Ermeniler nâmerdâne bir sûretde ellisekiz Müslüman kendini [köyünü] târ-ü-mâr etmişler. Bu hareket-i mel'ûnânenin önüne geçmek ve İslâmın kanını almak üzere hareket ettim. Zât-ı âlilerinin ötedenberi mâ'lûmum olan samîmiyet ve şecâ'at-ı dindârânelerinde zerre kadar şübhem yoktur. Bu taraflarda İran tayında İslam arasında kitâlın ve cenk ü cidâlın devâmı, takdir buyurursunuz ki, dîne ve millet düşmanlarımızın ne derece yüzünü güldürmekte ve Kur'ân-ı Mubîn âşıklarını ne derece rencide etmektedir.

İran ve İrânî kardeşlerimle münasebetim dâimâ mevcut olmakla berâber İran'ın vaz'iyet-i dâhilesini hakkıyla bilmiyorum. Gerek umûmî ve gerek husûsî işlerde tenvîr buyurulursam son derece müteşekkîr kalır ve hakka mesrûf her türlü hademâtda noksan etmemeğe gayret edeceğimi va'd ederim.

Umûr-ı âmme ve husûsât-ı sâ'ireyi şifâhen mâ'lûmâtdâr etmek üzere ma'iyet-i âlileri topçu kumandanı Mahmûd Han'ı tâ'lîmât-ı lâzıma ile Ermenilere i'lân etmesizin (meselâ av bahânesiyle) Mincivan'a gönderirseniz yarınki Çarşamba günü akşama kadar beni orada bulabilir. Arzu buyurulursa zât-ı selâmîleri de teşrif buyurabilirler. Herhâlde yarın gündüz ve gecesi Mincivan'da bulunacağımı arz ile samîmî selâmlarımın kabûlünü ricâ ederim efendim. 16 Şubat 1336 yevm-i Salı. İmzâ: Ferik.

Azərbaycan Dilində Bə'zi Atalar Sözü Və Onların İngilizcə Qarşılığı

İbrahim Rafrac

Atalar sözu haqqında

Atalar sözü xalqın tarixi bilincindən qaynaqlanan hekmətli söz ifadələridir. Müdrük tarixi şəxsiyyətlərin "aforizm" adı ilə qeydə alınan hekmətli söz ifadələrindən fərqli olaraq, atalar sözünü hər hansı müəllifin adı ilə bağlamaq olmaz. Bunlar itkin söz müəlliflərinin heyat sınağından keçmiş düşüncələri sayılır. Onun üçün tarixilik bunların başlıca xüsusiyyətini təşkil etməkdədir.

Atalar sözünün ifadəsində müəyyən qədər fonetik gözəlliklər və qafiyə yaraşlıqları da özünü göstərməkdədir. Bu isə onların yüzillər boyu insan yaddaşında məskən salıb, yaşamağı üçün əlverişli bir vasitə sayılır.

Atalar sözü müəyyən hekmət daşdığına görə fikir bitkinliyinə malik olmalıdır, və bu baxımdan morfolojik materyal sayılan "deyimlərdən" fərqlənər. Deyimlər hər hansı bitkin fikir ifadə etməz və cümlə daxilində müxtəlif dərəcələrdə qramatik dəyişikliklərə uğrayaraq sintaktik əlaqələrdə iştirak edər. Atalar sözü isə qramatik quruluş baxımından təsbit olunmuş, başqa qramatik dəyişikliklərə yol verməyəcək şəkildə qalibləmiş söz ifadələridir. Ancaq deyimlər və atalar sözünün arasında bir keçid bölgəsi də görünməkdədir. Misallara fikir verək:

- *Yorğanına görə ayağını uzat.*
- *Yerimədən yügürür.*
- *Sıçan olmamış dağarcıq dibi dəlidir.*
- *Yağmadan guruldama.*
- *Verdin doyur, vurdun yıx.*
- *Beşdə alacağım yox, üçdə verəcəyəm.*
- *Yaş da qurunun oduna yandı.*
- *Toyuq, dimdiyinə görə qıqqılda.*
- *Səksən, doxsan, bir gün yoxsan.*
- *Hər hekmətə baş uzatma.*

Atalar sözü deyimlərə yanaşanda, məhdud şəkildə qramatik dəyişikləri qəbul edə bilər:

- *Hər hekmətə baş uzatma.*
- *Adam hər hekmətə baş uzatmaz.*
- *O hər hekmətə baş uzadır.*

Atalar sözünün anladığı hekmət həm həqiqi, həm də məcazi mə'nada ola bilər:

- *Aralıq sözü ev yıxar.*
- *İki baş bir qazanda qaynamaz.*

Həqiqi mə'na ifadə edən atalar sözü:

- *Dinməyənin dinəni var.*
- *Arvadın şərikli olsun, malın şərikli olmasın.*
- *Dərdli deyingən olar.*
- *Qisas qiyamətə qalmaz.*
- *Ağıl başda olar, yaşda olmaz.*

Məcəzi mə'na ifadə edən atalar sözü:

- *İki baş bir qazanda qaynamaz.*
- *Böyük ağacın kölgəsi də böyük olar.*
- *Bu başa bu bөрk ancaq.*
- *Biri od olanda, o birisi su olmalıdır.*
- *Dərə xəlvət tülkü bəy.*

Həm həqiqi, həm də məcazi mə'na ifadə edən atalar sözü:

- *Danışığı dananı qurda verər.*
- *Danı böyük olanın qarısı da çox olar.*
- *Çömçənin qədrini aş daşanda bilərlər.*
- *At tərpiyinə at dözər.*
- *Daş üstə əkin olmaz.*

Azərbaycanca- İngiliscə atalar sözü qarşılıqları:

Aşpaz iki olanda şorba şit olar. Too many cooks spoil the broth.

Vaxt sərvətdir. Time is money.

Qonşu toyuğu qaz görünər, özgə divarı düz görünər. Qonşu aşı dadlı olar. The apples on the other side of the wall are sweeter.

Hər ışıldayan qızıl deyil. All that glitters is not gold.

Zahirə inanma. Appearances are deceptive.

Eşşəyə qızıl çatsan, qiyməti artmaz. An ass is but an ass, though laden with gold.

Nə töksən aşına, o gələr qaşığına. As you make your bed, so you must lie in it.

Əkdini biçərsən. As you sow, so shall you reap.

Çıraq öz dibinə işıq verməz. At the foot of the candle it is dark.

Qara xəbər tez gələr. Bad news travels fast.

Qəp mal yiyəsinə qayıdar. A bad penny always comes back.

Bugünkü yumurta sabahkı toyuqdan yaxşıdır. Bugünkü piy sabahkı quyruqdan yaxşıdır. Bugünkü toyuq sabahkı qazdan yaxşıdır. Better an egg today, than a hen tomorrow.

Damı böyük olanın qarı da çox olar. A big head has a big ache.

İyidi sözündən tutarlar. A bird is known by its note, and a man by his talk.

Qaranın üstünə boyaq olmaz. Black will take no other hue.

İlan vurmuş ala çatıdan qorxar. A burnt child dreads fire.

Qoruyan gözə çöp düşər. Care killed a cat.

Dəvə yatar, yuxuda çiyid görər. The cat dreams of mice.

Əvvəlcə məscidin içi, sonra eşiyi. Charity begins at home.

Hesabı pak olanın üzü də ağ olar. A clear conscience fears no accusation.

Çox göylə getməyin tərəsi üstə yerə gəlməyi də var. Hər göyə gedənin üzüqoylu gəlməyi də var. Climb not too high, lest the fall be greater.

Yorğanına görə ayağını uzat. Cut your coat according to your cloth. Stretch your legs according to your coverlet.

Dinsizin öhdəsindən imansız gələr. Diamond cuts diamonds.

Saman çöpünü dirək elmə. Don't make a mountain out of a mole hill.

Boğulan adam kosa-kola əl atar. A drowning man will clutch at a straw.

Tez tərənən qız alar, gec tərənən dul alar. The early bird catches the worm.

Boş çuval ayaq üstə dayanmaz. An empty sack cannot stand upright.

Eşşəyin anqırtısı özünə xoş gələr. Every ass likes to hear himself bray.

Dözən aparar. Everything comes to him, who waits.

Iyid yüz yaşar, fürsət bir düşər. Opportunity seldom knocks twice. Fortune knocks once at least at every man's gate.

Çağrılan yerə ərinmə, çağrılmayan yerdə görünmə. Go neither to a wedding, nor a christening without invitation.

Ürəkdən ürəyə yol olar. Heart speaks to heart.

Ehtiyat iyidin yaraşığıdır. He that fights and runs away may live to fight another day.

İsti istəyən tüstüsünə dözər. He that would have eggs, must endure the cacklings of hens.

Əski hamam, əski tas. It is the same old story in the same old day.

Ağıla gəlməyən başa gələr. It is the unexpected that always happens.

Elm qara daşları dələr. Knowledge is power.

Yerimədən yügürmə. Learn to walk before you run.

Olan olub, keçən keçib. Let bygones be bygones.

Yel ile gələn yel ilə gedər. Lightly come, lightly go. Easy come, easy go.

Dəmir qarının taxta qarıya işi düşər. A lion may come to be behelden to a mouse.

Damla- damla göl olar. Little and often fills the purse.

Aslan qocalanda götünə qarışqa daraşar. Little birds peck at the dead lion.

Bəy verən atın dişinə baxmazlar. Never look a gift horse in the mouth.

İşləməyən dişləməz. No gain without pain.

Bir gül ilə bahar olmaz. One swallow does not make a summer. One flower makes no garland.

Gözdən geden könüldən də gedər. Out of sight, out of mind.

Zədəli alma bir anbarı kifsədər. A rotten apple injures its neighbours.

Görmək hara, eşitmək hara? Bir görmək min eşitməkdən yaxşıdır. Seeing is believing.

Susmaq razılıq əlamətidir. Silence gives consent.

Qızını döyməyən dizinə döyər. Spare the rod, and spoil the child.

Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır. Speech is silver, silence is golden.

Dəmiri isti ikən döyərlər. Strike while the iron is hot.

Od olan yerdən tüstü çıxar. Ocaq yanmasa, tüstü çıxmaz. There is no smoke without fire. Where there is smoke, there is fire.

Tələsənin күndəsi күt gedər. Tələsən yolda qalar. Tələsənin ayağı бүdrər. The hasty hand catches frog for fish. Haste makes waste.

Axırda gülən yaxşı gülər. He laughs best, who laughs last.

Qonaq bir olsa, ev yiyəsi öküz kəsər. For a single guest one could kill a cow.

Olacağı qarşısını almaq olmaz. What must be, must be.

Bir ata yeddi oğul bəslər, yeddi oğul bir atanı bəsləmər. One father can support ten children; ten children cannot support one father. One father is enough to govern one hundred sons, but not a hundred sons one father.

Qızıl odda, insan möhnətdə bəlli olar. Fire is the test of gold; adversity of friendship.

Balıq başdan qoxuyar. The fish always stinks from the head downwards.

Suyu bulandırır, balıq tutsun. It is good fishing in troubled waters.

Dəli quyuya bir daş atar, yuz ağıllı çıxara bilmər. A fool may throw a stone into a well, which a hundred wise men cannot pull out.

Ayağın бүdrəməsi dilin бүdrəməsindən yaxşıdır. Better the foot slip than the tongue.

Qurd dərisini dəyişər, xasiyyətini dəyişməz. The fox may grow grey, but never good.

Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi. Old friends and old wine and old gold are best.

Əl əli yuyar, əl də dönər üzü yuyar. One hand washes another and both the face.

Cins toyuq bərk yumurtlar. Pis toyuq cis yumurtlar. A black hen lays a white egg.

Eşşayə sədir düyüsü baş ağrısı gətirər. Honey is not for the ass's mouth.

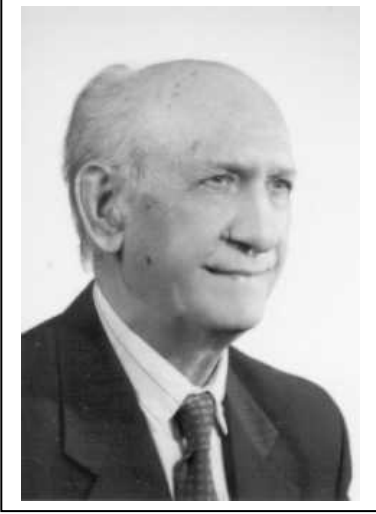
Halva- halva deməklə ağız şirin olmaz. It is not with saying Honey, Honey, that sweetness will come into the mouth.

Yürüyən at özünə qamçı vurdurmaz. A running horse needs no spur.

İşləyən dəmir pas tutmaz. Iron not used soon rusts.

İran'da Türk Kültürünün Durumu⁶

*Prof. Dr. Cevat HEY'ET**

İran'da Türk kültürü Türkdilli halkların arasında yaygındır. Türkdilli halklar ağırlıklı olarak Azerbaycan'da, Zencan'da, Hemedan ve Sâve'de, Horasan'ın kuzeyinde ve İran Türkmenistanı'nda yaşarlar. Bundan başka İran'ın her tarafında Türkler kitle ve dağınık halde yaşamaktadırlar. Meselâ İran'ın başkenti olan Tahran'da son istatistiklere göre beş milyondan fazla, yani şehir nüfusunun yarısına yakın, Türk aileleri yaşıyor.

70 milyona yakın İran nüfusunun yaklaşık 30 milyonu Türktür ve tek başına Farslar dahil, diğer etnik gruplara göre çoğunluğu oluşturmaktadır. Ancak İran Türkmenleri ve Horasan Türklerinin ekseriyetinin dilleri Türkçe olmakla beraber Azerbaycan Türkçesinden biraz farklıdır. Sonra Fars eyâletinde yaşayan Kaşkay Türkleri, Hemedan ve Sâve Türklerinin de şiveleri biraz farklıdır.

Bunlardan başka Şiraz şehrinin bir mahallesinde yaşayan Ebiverd Türkleri (Nadir Şah döneminde Horasan'dan Şiraz'a göçmüşler) ve Kirmanşah şehrinin 65 km.'liğinde yaşayan Songur Türklerinin lehçeleri Azerbaycan Türkçesinden oldukça farklıdır. İran'ın merkezinde ve Kum şehrinin güneyinde yaşayan ve sayıları 20 bini aşmayan Halaç Türklerinin dilleri en eski Türk dili kabul edildiği hâlde bugünkü Türkçemizden oldukça farklıdır.

İran Türklerinin kültürü genellikle geleneğe dayanan ve daha çok folklorik ve şifahî mahiyettedir. Tabii olarak onların yazılı edebiyat ve kültürleri de vardır, hele Azerbaycan Türklerinin yediyüz yıllık yazılı edebiyatı vardır. Dede Korkut destanlarını ihtiva eden Dede Korkut kitabı dünya şaheserlerinden sayılmakta ve bin yıllık halk edebiyatımızın eski âbidesini oluşturmaktadır.

⁶ - Bu mekale 31 Mayıs – 6 Haziran günlerinde Kırım, Simferopolis (Akmeçid) de geçirilen 1-ci uluslararası Türkoloji Simpozyumunda okunmuştur.

* Azad İslam Üniversitesi cerrahi profesörü, "Varlık" dergisinin sahibi ve baş redaktörü.

İran'ın resmi dili Farsçadır (Deri Farsça). Birleşmiş Milletler'in 1998 yılında yayınladığı rapora göre⁷ İran nüfusu 65,758,000 kişidir. Bunlar 69 dilde konuşuyorlar ve nüfusa göre en önemlileri bunlardır:

1- Azerbaycan Türkçesi	23.5 milyon
2- Farsça	22 milyon
3- Lorca	4.28 milyon
4- Kürtçe	3.25 milyon
5- Türkmençe	2 milyon
6- Kaşkay Türkçesi	2 milyon
7- Horasan Türkçesi	1.5 milyon
8- Arapça	1.2 milyon

İran Türklerinin dilleri (Azerbaycan, Türkmen, Kaşkay ve Horasan) Oğuz Türkçesinin kolları sayılmakta ve Azerbaycan Türkçesi Türkiye Türkçesine diğer Türk dil ve lehçelerinden daha yakındır. Azerbaycan Türklerini diğer Türklerle [Türkmen, Kaşkay, Horasan. Halaç (20 bin) ve Kazak (3 bin), Songur (Kirmanşah'ın 65 km.'liğinde) ve Ebiverd (Şiraz'ın bir mahallesi) Türklerini] toplarsak, İran'da 27.5 milyon (1998) ve bugün aşağı yukarı 30 milyon Türk yaşamaktadır. Bu Türklerin diğer İranlılarla beraber ortak kültürü (İran kültürü) vardır ki, bin yılı aşan bir sürede beraber yaşamak neticesinde meydana gelmiştir ve aynı zamanda islami rengi vardır.

Bundan başka Türk halk-ellerinin kendilerine mahsus dil, lehçe, şive, folklor ve yazılı edebiyatları vardır. Türkmenler hariç, İran Türklerinin hemen hepsi Şiidir. İran Türklerinin şifahî edebiyatları, yani âşık edebiyatı çok zengindir. Azerbaycan edebiyatı klasik edebiyat alanında daha çok gelişmiştir. Bu hususta iki noktayı göz önünde bulundurmamak gerekiyor:

1- İran'da bin yıldan beri Türkler dahi şiirlerini ve yazılarını daha çok Farsça yazmışlar. Esasen Fars dilini Türkler (Gaznevîler, Selçuklular ve s.) Orta Asya ve Afganistan'ın kuzeyinden İran'a getirip yayılmasına sebep olmuşlar. Onun için Genceli Nizâmî, Şirvanlı Hakânî ve Mevlana gibi İran'ın cihanşümül şairleri Türk oldukları hâlde kendi eserlerini Farsça yazmış ve Farsdilli İran edebiyatını zirvelere kaldırmışlar.

2- İran'da 1920'den sonra iş başına gelen Pehleviler hânedanı kültür alanında monopolist ve şovinist Fars siyasetini takîp ve tatbîk ettikleri için Farsçadan başka diğer etnik grupların dillerinde okuma yazma ve basın yasak olmuş, tarihimiz tahrife uğratarak Türk unsuruna ancak menfî ve tahribatçı rolü bırakılmıştır.

⁷ *World Languages and the Languages of Iran.*

Pehleviler döneminde asimilasyon siyaseti özellikle kültür alanında bütün şiddetiyle uygulanmış, okullarda Türk çocuklarına aslen Türk olmadıkları, eski zamanlarda Fars olup Moğolların İran'a hücum ederek yönetimi ele geçirdikten sonra zorla Türk dilinin onlar tarafından empoze edildiği öğretilirdi. İşte bu sebepten dolayı Azerilerin bugünkü dili (Türk dili) onların öz dilleri olmayıp yabancılar tarafından onlara empoze edildiği iddia edilirdi. Bu uydurma teoriyi o dönemde yetişen Azerbaycan aydınlarından bazıları (Ahmet Kesrevî, Mahmut Avşar, Natık vb.) da destekliyorlardı. Pehleviler döneminde yazılan tarih kitapları, tarihi tahrif ederek Türklerin İran'daki bin yıllık yönetimleri ve hizmetlerini hiçe saymışlar. Bu dönemde eğitim almış talebeler toplumda işe başladıktan sonra bu anlayışla yaşıyor ve Türk diline ve Türklere hor bakıyorlardı. Tabii olarak, Azerbaycanlıların aydınları da bu sapık kültürle yetiştikleri için kendilerini Türk saymıyor ve Türklüğü hakir görüyorlardı. Bu durumda Türk kültürünün hâli ne kadar acınacaklı olması pek tabiidir.

Bütün bunlara rağmen bu dönemde Şehriyar, Sahir ve Sehend gibi büyük şairler çıkmış ve yazdıkları şiirleri ile edebiyatımızın sönmesine mani olmuşlar.

Şehriyar yazdığı "Hayder Baba Manzumesi" ile folklorik bir şaheser yaratmış ve kendi adını Hayder Baba dağı gibi ebedileştirmiştir.

Şehriyar çağdaş Fars şiirinin Hafız'ı adlandırıldığı halde Türkçe yazdığı Hayder Baba manzumesiyle cihanşümül olmuştur. Onun Hayder Baba'sı 30'dan çok dile tercüme edilmiş ve ona yüzlerce nazire yazılmıştır.

Sehend ise Dede Korkut destanlarını "Sazımın Sözü" adıyla şiire çevirmiş ve bizim milli şairimiz mevkiine yükselmiştir.

Pehlevilerin asimilasyon siyaseti İslam Devrimi'nin zaferinden sonra değişse de, hâlâ onun kalıntıları devam etmektedir.

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası (15., 19. vb. maddelerde) Türk ve diğer etnik grupların varlığını resmen kabul etmiş ve bütün kamivlerin aynı haklara sahip olduklarını belirttiği halde Fars dilini İran'ın resmi dili olarak tanımıştır. Fakat geçen 26 yılda ana dilimizde basın, gazete, dergi, radyo televizyon yayınları devam etse de, hâlâ okullarımızda eğitim yalnızca Fars dilinde yürütülüyor. Ancak son yıllarda bazı devlet üniversitelerinde Türk dili ve edebiyatı okutulmaya başlamıştır. Son yıllarda Türk dilinde (Azerbaycan ve Türkmen) çıkan gazete ve dergilerin sayısı 50'ye kadar artmış, Azerbaycan ve İran'ın diğer şehirlerinde okuyan Azerbaycanlı öğrenciler dernekler bünyesinde toplanarak iki dilde dergiler yayınlamağa başlamış, aynı zamanda özel Türk dili ve edebiyatı kursları açmışlar. Bizim 26 yıldan beri yayınladığımız "Varlık" dergisi bugüne kadar düzenli olarak devam etmiştir.

“Varlık” dergisi bir kültürel-edebi dergi olduğu için ilk sayısından itibaren onun sayfalarında edebi dilimizin kuralları, tarihi, klasik ve şifahî edebiyatımıza dair dizi makaleler yayınlanmış, tarih ve kültürümüz doğru düzgün şekilde halkımıza öğretilmeye çalışılmıştır.

Kültürümüzün 60 yıl süren Pehleviler rejiminde ne duruma düştüğünü anlamak için, İslam Devrimi'nden sonra “Varlık” dergisini çıkarmağa başladığımız zaman ana dilimizde yazarların durumuna göz atmak yeterlidir. O dönemde edebi dilimizde kusursuz yazabilen yazarlarımız parmakların sayısı kadar azdı. Bunlar da Türkiye veya Kuzey Azerbaycan'da eğitim görmüş veya kendi kendilerini yetiştirmiş insanlardı. Tabii olarak şairlerimizin sayısı az değildi, çünkü bazı şairlerimiz dilimizin resmi şekilde kullanılmasının yasak olduğuna rağmen şiirlerini ana dilde dahi yazıyorlardı.

Biz “Varlık”ta ortak Türk dilini de göz önünde tutarak Azerbaycan edebi dilinde yazmağa başladık, edebi dilimiz bizde kullanılmadığı için Kuzey Azerbaycan'da kullanılan edebi dili kabul ettik, ancak Rusça ve Latince terimler ve sözlerin yerine Türkçe veya eskiden beri kullanılan Türk-İslam ve İran'ın ortak terimlerini kullanıyoruz. Mesela: adliye, mahkeme, hakim, müddei-yi umûm vb gibi. Yazı dilimizi mümkün merteye ortak Türkçeye yakın yazabilmeyi, bu ülkenin ve Türk Dünyası'nın medâr-i iftihârı olan merhum İsmail Beğ Kaspırali'ye borçluyuz. Tanrı onun ruhunu şad etsin.

Bugün İran Türklerinin, özellikle yeni neslin kültür bakımından durumu geçmişe nazaran daha iyidir. Gençlerimiz özellikle öğrencilerin çoğu Azerbaycan'da ana dillerini de öğreniyor ve eserlerini Türkçe yazmaya gayret ediyorlar.

Geçen 26 yılda “Varlık” dergisi bir mektep halini almış ve eğitim vazifesini üzerine almıştır. Devrim'den hemen sonra ana dilimizde birçok gazete ve dergi yayınlanmaya başlamışsa da (“Varlık” ve “Mehd-i Âzâdi” dışında) bunların çoğunun ömrü kısa olmuş ve uzun seneler boyunca Tahran'da “Varlık” ve Tebriz'de “Mehd-i Âzâdi” yalnız kalmışlar. Fakat Kuzey Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra, hele Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı yaptığı son sekiz yılda basınımızda çoğalma ve kültürümüzde çiçeklenme hızlanmıştır. Öyle ki bugün 50'den fazla gazete ve dergi iki dilde (Türkçe ve Farsça) çıkmakta ve bunlarda yazılan makaleler dil ve üslup bakımından olgun ve muhteva bakımından dolgun sayılırlar.

1986 yılında Farsça yayınladığım “*Türk Dil ve Lehçelerinin Tarihi*” adlı kitabımda verdiğim istatistiklere göre Devrim'den hemen sonraki senelerde Türk dilinde (Azerbaycan, Türkmen) 130 cilt kitap yayınlanmış, Türklerle ilgili ilim, edebiyat ve tarih alanlarında 20 cilde yakın Farsça kitap

basılmıştır. Halbuki son yıllarda her sene yüzden çok kitap ve şiir macmuaları ana dilimizde yayınlanmakta ve edebi mahfillerimiz çeşitli şehirlerde edebi çalışmalarına devam etmektedir.

Bugün “Varlık”ta kullanılan üslûp genelleşmiş sayılır. Biz henüz Arap kökenli eski Türkçe harfleriyle yazdığımız için ortografide sesli harfleri göstermek amacıyla bazı değişiklikler yaparak alfabemize birkaç diyakritik alametler arttırdık. Bu bakımdan da imlâmımız uniform ve genelleşmiş sayılabilir.

Kültürümüzün bugünkü durumunu iyi anlamak için 26 sene önce karşılaştığımız bir olayı bugün karşımıza çıkan ümitverici bir hadise ile mukayeseli şekilde naklediyorum: 26 yıl evvel “Varlık” dergisini çıkarmaya başladığımız zaman birçok şehirlere, o cümleden Miyâne şehrinin basın merkezine kaç tâne dergi göndermiştik. 20 gün sonra Miyâne'ye gönderdiğimiz paketi bir mektupla geri aldık. Mektupta şöyle bir ibare vardı: “Burada komünist yoktur, onun için Türkçe dergi okunmaz!”

Bugün ise Urmiye'de çıkan haftalık “*Nevîd-i Azerbaycan*” gazetesinde yayınlanan ve Miyâne şehrinin maarifperverleri tarafından “Cebhe-ye Melli” (Milli Cephe Partisi) liderlerine hitaben “Aşırı milliyetçiliği bırakın!” başlıklı açık mektubun mesajını naklediyoruz:

“Milli Cephe⁸ ve fikirdaşları bizim dil ve kültürümüzü mahvetmek istiyorlar. Otuz milyon İran Türklerinin kültürüne Batı Hıpillerinki gibi “kültürçük” [aşığılama anlamında] diyorlar. Azerbaycan Türklerinin ana dilini zorla empoze edilmiş yabancı bir dil sayıyor ve İran'ın Ehemenerinden önceki uygarlıklarını İran tarihinden kasden hafzediyorlar...”

26 yıl arayla yazılan bu iki mektup bu süre içerisinde halkımızın kültüründe ve millî şüurunda ne kadar inkişaf ve ilerleme olduğunu açık şekilde göstermekte ve geleceğe olan umudumuzu arttırmaktadır.

⁸ “Cebhe-ye Melli” İran'da petrol üretiminin millileşmesini sağlayan hükümetin başbakanı doktor Muhammed Musaddık'ın Millet Meclisi'nde kurduğu grubun adıdır. Sonraki dönemlerde bu adı kullanarak kurulan parti ve kurumlar, çeşitli ideolojilere sahip olmuşlar. Bugün “Cebhe-ye Melli” çatısı altında toplanan çevreler çoğunlukla aşırı Farsçı siyasetçilerden oluşmaktadır.